T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANA BİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

FERRÂ'DA KIRAATLERİN GRAMATİK BOYUTU (BAKARA SÛRESİ BAĞLAMINDA)

Yüksek Lisans Tezi

SAMİ ÇAKMAKPUNAR

İstanbul, 2012

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANA BİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

FERRÂ'DA KIRAATLERİN GRAMATİK BOYUTU (BAKARA SÛRESİ BAĞLAMINDA)

Yüksek Lisans Tezi

SAMİ ÇAKMAKPUNAR

Danışman: DOÇ. DR. HALİL İBRAHİM KAÇAR

İstanbul, 2012

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı ARAP DİLİ VE BELAGATI Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi SAMİ ÇAKMAKPUNAR'nın FERRÂ'DA KIRAATLERİN GRAMATİK BOYUTU (BAKARA SÛRESİ BAĞLAMINDA) adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 13.07.2012 tarih ve 2012/19-01 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği /~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı			İmzası
1.	Tez Danışmanı	Doç. Dr. HALİL İBRAHİM KAÇAR	
2.	Jüri Üyesi	Yrd. Doç. Dr. YILMAZ ÖZDEMİR	
3.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. ALİ AYTEN	

Tez Savunma Tarihi 31/07/2012

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı : Sami ÇAKMAKPUNAR

Anabilim Dalı : İlahiyat

Programı : Arap Dili ve Belagatı

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Halil İbrahim Kaçar

Tez Türü ve Tarihi : Yüksek Lisans - Temmuz 2012

Anahtar Kelimeler : Ferrâ, Kıraatler, Gramer

ÖZET

FERRÂ'DA KIRAATLERİN GRAMATİK BOYUTU

(BAKARA SÛRESİ BAĞLAMINDA)

Kur'an-ı Kerîm'in lafız ve cümlelerinin farklı şekillerde okunması demek olan kıraatler, temelde noktasız ve harekesiz olan mushaf hattının imkan verdiği bir olgu olmakla birlikte aslında daha çok gramatik boyutları olan bir meseledir. Bu mesele, pek çok ilk dönem dilbilimcisi tarafından genişçe ele alınmıştır. Bunlardan biri de Kufeli bir dilbilimci ve nahivci olan Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'dır. Çalışmadaki amacımız, Ferrâ'nın, *Tefsîru Müşkili İ'râbi'l-Kur'ân ve Meânîhi* adını verdiği ve *Meânî'l-Kur'ân* adıyla şöhret bulan eserinde, kıraatlere getirdiği gramatik izahları ve *"Şöyle okunsaydı da Arapça açısından doğru olurdu."* diyerek önerdiği orijinal okuyuş şekillerini, Bakara Sûresi bağlamında incelemektir.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname	: Sami Çakmakpunar
Department	: Theology
Programme	: Arabic Language and Rhetoric
Advisor of the Thesis	: Doç. Dr. Halil İbrahim Kaçar
Thesis Type and Date	: Post Graduate – July 2012
Key Words	: Farrâ, Qıraas, Grammar

ABSTRACT

EL-QIRAA ACCORDDING TO FARRÂ IN TERMS OF GRAMMATIC

(IN THE CONTEXT OF SOORAH OF BAQARA)

El-qıraa, which refers to the different readings of words and statements in the Quran, is more related to grammatical issues, although it basically is a phenomenon that is made possible by the undotted script which has no vowel points. This issue has been discussed in detail by many early linguists. One of them is Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ who was a Kufean linguist and grammarian. Our purpose in this study is examination of grammatical explanations of Qıraas by Ferrâ in his work which he named *Tefsîru Müşkili İ'râbi'l-Kur'ân ve Meânîhi* and became famous as *Meânî'l-Kur'ân*, and original reading styles proposed by him stating that "Reading it in that way would also be correct from the perspective of Arabic" in the context of Surah al-Baqara.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR IV
ÖNSÖZ V

GİRİŞ

I. EBÛ ZEKERİYYÂ YAHYÂ B. ZİYÂD El-FERRÂ, HAYATI VE ESERLERİ 1
A. Adı, Lakabı ve Nisbesi 1
B. Doğumu, Yetişmesi, Ölümü ve İlmî Şahsiyeti 2
C. Eserleri 5
II. ARAP GRAMERİ VE TARİHİ SEYRİ 9
A. Nahvin Tanımı ve Nahiv Çalışmalarının Ortaya Çıkışı 9
B. Dil Mektepleri 11
1. Basra Dil Mektebi 11
2. Kûfe Dil Mektebi 15
3. Bağdat Dil Mektebi 19
4. Endülüs Dil Mektebi 22
5. Mısır Dil Mektebi 24
III. KIRAATLER, TARİHÎ SEYRİ VE BAŞLICA KIRAAT İMAMLARI 27
A. Tanımı ve Tarihî Seyri 27
B. Kıraat İmamları 30
1. Nâfi' el-Medenî 31
2. İbn Kesîr el-Mekkî 32
3. Ebû Amr b. el-Alâ el-Basrî 33
4. İbn Âmir eş-Şâmî 34
5. Âsım b. Behdele 35
6. Hamza b. Habîb el-Kûfî 36
7. Ali b. Hamza el-Kisâî el-Kûfî 37
8. Ebû Cafer el-Kârî el-Medenî 38
9. Yakûb el-Hadramî el-Basrî 38
10. Halef b. Hişâm el-Kûfî 39
11. İbn Muhaysın el-Mekkî 40
12. el-Yezîdî el-Basrî 40
13. el-Hasan el-Basrî 41
14. el-A'meş el-Kûfî 41

BİRİNCİ BÖLÜM

NAHİV AÇISINDAN KIRAATLER

I. İSİMLERİN FARKLI İ'RÂB KONUMLARINDA DEĞERLENDİRİLMESİ 42
A. Mübteda – Mef'ûlün Bih 42
B. Mübteda – Mefûl-ü Mutlak 45
C. Haber – Mef'ûl-ü Mutlak 46

D. Haber – Mefûlün Bih 47
E. Haber – Hâl / Mef'ûlün Bih 51
F. Fâil – Mefûlün Bih 52
G. Fâil – Hâl 53
H. Fâil – Harf-i Cerle Mecrûr 53
İ. Fâil – Muzâfun İleyh 55
J. Mef'ûlün Fîh – Muzâfun İleyh 56
K. Mef'ûlün Bih – Harf-i Cerle Mecrûr 56
L. (ليس)'nin İsmi – Haberi 57
M. (إلا)'dan Sonra Gelen Müstesnânın İ'râbı 57
N. (كان) Fiilinin Tâm – Nâkıs Olması 58
O. Cinsini Nefyeden (لا)'nın İsmi 59
P. (إنّ)'nin Fethalı – Kesralı Okunması 60
Q. İsimlerin Munsarıf ve Gayr-ı Munsarıf Olarak Değerlendirilmeleri 61
II. FİİLLERİN FARKLI İ'RÂB KONUMLARINDA DEĞERLENDİRİLMESİ 62
A. Bir Fiilin Hem Meczûm Hem Mansûb Olarak Değerlendirilmesi 62
B. Bir Fiilin Hem Merfû Hem Mansûp Olarak Değerlendirilmesi 63
C. Bir Fiilin Hem Merfû Hem Meczûm Olarak Değerlendirilmesi 65
III. FARKLI HARFLERİN KULLANILMASI 66
IV. CÜMLELERE KELİME EKLENMESİ – ÇIKARILMASI 67
V. ZAMİRLERİN MÜZEKKER – MÜENNES, MÜFRED – MÜSENNA – CEMİ SÎGALARININ KULLANILMASI 70

İKİNCİ BÖLÜM

SARF AÇISINDAN KIRAATLER

I. FARKLI KELİMELER KULLANILMASI 75
A. Aynı Kökün Türevleri Olan Farklı Kelimeler 75
1. Aynı Kelimenin Farklı Sîgalarının Kullanılması 75
2. İsm-i Fâil – İsm-i Mef'ûl 76
3. İf'âl Bâbı – Tef'îl Bâbı 77
4. Tekil – Çoğul 77
B. Tamamen Farklı Kelimeler 78
82
A. Farklı Harekelerle Okunması 82
B. Farklı Harflerle Okunması 83
1. (ف) Yerine (ث) Kullanımı 83
2. (ا) Yerine (ء) Kullanımı 84
3. (ث) Yerine (ت) Kullanımı 85
III. FİİLLERİN FARKLI BİNÂ, BÂB VE SÎGALARLA OKUNMASI 85

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ 95

KAYNAKÇA

KAYNAKÇA 100

KISALTMALAR

b.	bin / ibn
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Enst.	Enstitüsü
Fak.	Fakültesi
h.	Hicrî
Hz.	Hazreti
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ü.	Marmara Üniversitesi
nşr.	Neşreden
Nu.	Numara
(s)	Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
s.	Sayfa
sa.	Sayı
Üniv.	Üniversitesi
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
vd.	Ve devamı

ÖNSÖZ

Kur'an-ı Kerîm'in lafız ve cümlelerinin farklı şekillerde okunması demek olan kıraatler, temelde noktasız ve harekesiz olan mushaf hattının imkan verdiği bir olgu olmakla birlikte, aslında daha çok gramatik boyutları olan bir meseledir. Bunun için de kıraatlerin kabul şartlarından biri de, bir vecihle de olsa Arap dili ve gramerine uygun düşmek olarak tesbit edilmiştir. Kıraatler, bu şarta uygunluk açısından da değerlendirilerek farklı tasniflere tâbi tutulmuşlardır.

Bu mesele, pek çok ilk dönem dilbilimcisi tarafından genişçe ele alınmıştır. Bunlardan biri de Kûfeli bir dilbilimci ve nahivci olan Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'dır.

Çalışmadaki amacımız, Ferrâ'nın, *Tefsîru Müşkili İ'râbi'l-Kur'ân ve Meânîhi* adını verdiği ve *Meânî'l-Kur'ân* adıyla şöhret bulan eserinde, kıraatlere getirdiği gramatik izahları ve *"Şöyle okunsaydı da Arapça açısından doğru olurdu."* diyerek önerdiği orijinal okuyuş şekillerini, Bakara Sûresi bağlamında incelemektir.

Çalışmamız, bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, ilk olarak, çalışmamıza esas aldığımız eserin sahibi olan Ferrâ'nın hayatı ve eserlerinden bahsettik. Daha sonra, Kûfe Dil Mektebi'nin en önemli siması olan Ferrâ'nın nahiv tarihindeki yerini daha iyi görebilmek için Arap gramerinin, dolayısıyla da dil mekteplerinin tarihine; kıraatler hakkında genel bir bilgiye sahip olmak için de kıraatlerle alakalı temel bilgilere, kıraatlerin tarihi sürecine ve kıraatleri meşhur olmuş başlıca kıraat imamlarına yer verdik. Birinci bölümde, Ferrâ'nın nahiv açısından değerlendirmeye tâbi tuttuğu kıraatleri, ikinci bölümde ise sarf açısından değerlendirmeye tâbi tuttuğu kıraatleri ele aldık. Son bölümde de işlediğimiz konuyu değerlendirerek çıkardığımız sonuçları kaydettik.

GİRİŞ

I. EBÛ ZEKERİYYÂ YAHYÂ B. ZİYÂD EL-FERRÂ, HAYATI VE ESERLERİ

A. ADI, LAKABI VE NİSBESİ

Künye, lakab ve nisbeleriyle Ferrâ'nın tam adı; Ebû Zekeriyyâ Yahya b. Ziyâd b. Abdullah b. Manzûr b. Mervân el-Absî el-Eslemî ed-Deylemî el-Kûfî el-Ferrâ'dır.[1] Ferrâ onun lakabıdır ve daha çok bu lakabıyla şöhret bulmuştur.

Ferrâ kelimesi, (فَرْو)'in çoğulu olan (فِراء)'ya nisbet edilen bir kelimedir[2] ve "kürk (ferv) diken, kürkten elbise yapan veya kürk satan / kürkçü" gibi anlamlara gelmektedir.[3] Ferrâ kalıbı ilk anda bu anlamları çağrıştırmaktadır. Zira bu kalıp (فَعَّال), meslekleri ifade etmekte kullanılır. Meselâ kokucu için (عَطَّار) ve kumaş tüccarı için de (بَزَّاز) denilmektedir. Fakat Ferrâ'nın kendisinin ya da ailesinden herhangi birinin kürkçülükle meşgul olduğu bilinmemektedir. Bunun için bu lakabın, "kesmek" anlamındaki (فَرَى يَفْرِي) fiilinden geldiğini ve dille alakalı zorlu, çetin meselelerdeki anlaşmazlıkları, bıçak gibi keserek son vermesi dolayısıyla kendisine bu adın verilmiş olduğunu dile getiren görüş daha makul görünmektedir.[4] Bu lakabın kendisine,

---

[1] Zülfikar Tüccar, **Al-Farrâ, Hayatı, Eserleri ve Arap Dili ve Edebiyatındaki Mevkii**, (Doktora Tezi), İstanbul, 1987, s. 16.

[2] Celâleddîn Abdurrahmân es-Suyûtî, **Lübbü'l-Lübâb fî Tahrîri'l-Ensâb**, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye: Beyrût, 1991, c. 2, s. 147.

[3] Ebû Saîd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Sem'ânî, **el-Ensâb** (Bârûdî), 1. Baskı, Beyrût: Dâru'l-Cenân, 1988, c. 4, s. 351.

[4] Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, **Meânî'l-Kur'ân** (nşr. M. Alî en-Neccâr – Ahmed Yûsuf Necâtî), Beyrût, 1983, c. 1, s. 7-8; Sem'ânî, s. 352; Emîl Bedî' Yakûb, **el-Mucemu'l-Mufassal fi'l-Lüğaviyyîne'l-Arab**, 1. Baskı, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, 1997, c. 2, s. 335.

olgunlaşıp alanındaki yetkinliğini ispatladığı ve rakiplerini alt ettiği sıralarda verildiği tahmin edilmektedir.[5]

Soyu baba tarafından Temim kabilesinin Minkar kolunun veya Esed kabilesinin Eslem kolunun âzatlısı olan bir aileye dayanmaktadır. Bunun için Kûfî, Esedî ve aslen Deylemli oldukları için de Deylemî nisbeleriyle anılmaktadır.[6] Meşhur Hanefî fakihi Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805), Ferrâ'nın teyzesinin oğlu olmaktadır.[7]

B. DOĞUMU, YETİŞMESİ, ÖLÜMÜ VE İLMÎ ŞAHSİYETİ

Ferrâ, hicrî 144 (761-2) yılında Kûfe'de, Abbâsî halifesi Ebû Cafer el-Mansûr (754-775) döneminde dünyaya geldi.[8] Çocukluğunu ve ilköğrenim hayatını Kûfe'de geçirdi. Kûfe, o sıralarda ilim merkezi diyebileceğimiz iki şehirden bir tanesiydi ve orada, ilim adamlarına büyük değer verildiği için, çeşitli ilim dallarında çok sayıda bilgin bulunmaktaydı. Ferrâ da bu bilginlerin elinde yetişti. Mesela bu bilgin zümresinden olmak üzere Kays b. er-Rebî, Mendel b. Alî, Ebû Bekir b. Ayyâş, Ali b. Hamza el-Kisâî ve Süfyân b. Uyeyne'yi sayabiliriz.[9] Ayrıca onun Basralı Yunus b. Habîb'ten ders aldığı ve Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ına sık sık başvurduğu da rivayet edilmektedir.[10] Halil b. Ahmed'den de ders aldığı söylense de o, Basra'da Halil'den daha ziyade Yunus b. Habîb'in derslerini takip etti.[11]

Basra'da Arap dili, tefsir ve kıraat alanlarındaki tahsilini tamamlayıp da Kûfe'ye dönünce burada nahivle ilgilenenlerin rehber edindikleri Ebû Cafer er-Ruâsî'nin *"Kitâbu'l-Faysal"*ını iyice öğrendi.

Halife Mehdî Billâh zamanında hocası Ruâsî'nin tavsiyesi üzerine Bağdat'a gitti. Bu, Ferrâ için bir dönüm noktası oldu. Burada şehrin yetkin dil bilgini Kisâî ile yaptığı ilmî münakaşada bu alandaki mahareti anlaşılınca onun gözde talebeleri arasına

[5] Ferrâ, s. 8.
[6] Zülfikar Tüccar, "Ferrâ", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1995, c. 12, s. 406.
[7] Sem'ânî, s. 352.
[8] Ömer Rıza Kehâle, **Mu'cemü'l-Müellifîn**, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1993, c. 4, s. 95.
[9] Sem'ânî, s. 352.
[10] Ferrâ, s. 8.
[11] Şihâbüddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah er-Rûmî el-Hamevî, **Mucemü'l-Üdebâ**, 1. Baskı, Beyrût: Müessesetü'l-Maârif, 1999, c. 7, s. 240.

girdi. Daha sonra saraya ve devlet adamlarının çevresine girmesi ve tanınması da bu hocasının vesilesiyle oldu. O, Kisâî'den, daha ziyade kıraata dair rivayetleri ve nahvin inceliklerini öğrendi. Yine nahiv alanında Ruâsî'den, lügat alanında Yunus b. Habîb'den, dil ve edebiyat konusunda fesahatiyle meşhur olmuş bedevilerden Ebu'l-Cerrâh, Ebû Servân ve Ebû Ziyâd el-Kilâbî'den, şiir ve ahbâr alanında da Mufaddal ed-Dabbî'den istifade etti.

Ferrâ, 187 (803) yılından önce çevresine kendisini kabul ettirmiş ve halifenin huzuruna çağrılacak kadar şöhret ve itibar kazanmıştı. Fakat gerek nahiv gerekse Kur'ân ilimleri sahasında dönemin en ünlü şahsiyeti sayılması, hocası Kisâî'nin ölümünden (189/805) sonrasına rastlamaktadır. Ayrıca o, hocasının ölümünden sonra yoğun talep üzere onun bıraktığı boşluğu doldurmak için hocalık yapmaya başlamıştır. Halife Me'mûn, ona ilmî çalışmalarında her türlü desteği sağlamıştır. Nihayet o, II. yüzyılın sonları ile III. yüzyılın başlarında Bağdat'ta Kur'ânî ilimler sahasında en büyük otorite haline gelmiştir. Konuşmalarını imlâ ettirdiği ders meclisleri son derece yoğun bir ilgiye mahzar olmuştur. Mesela, *Meâni'l-Kur'ân*'ı imlâ ettirdiği derslere o kadar çok katılan olmuştur ki sadece kadılar sayılmış ve seksen kişi oldukları görülmüştü.[12] Me'mûn'un çocuklarına da hocalık yapan Ferrâ'nın yetiştirdiği pek çok talebe arasında Ebû Abdullah et-Tuvâl, Ebû Abdurrahman Abdullah b. Ebû Muhammed el-Yezîdî, Basra ekolünün tanınmış simalarından olan Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm ile İbnü's-Sikkît, Kûfe ekolüne mensup nahivcilerden ve Sa'leb'in hocalarından Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Kâdim, dil ve edebiyat bilgini Ebû Amr Şemr b. Hamdeveyh el-Herevî, Ferrâ'nın râvîsi ve verrâklarından biri olan Ebû Abdullah Muhammed b. Cehm es-Simmerî ve Sa'leb'in hocaları arasında adı geçen Ebû Muhammed Seleme b. Âsım en-Nahvî'yi zikredebiliriz.[13]

Ferrâ, Bağdat'ta ikamet etmesine rağmen her senenin sonunda kırk gün Kûfe'ye gelerek yakınlarını ziyaret eder ve kazandıklarını onlara dağıtırdı.[14]

[12] Hamevî, s. 242. Tüccar, **Al-Farrâ, Hayatı, Eserleri**, s. 23.
[13] Tüccar, **Al-Farrâ, Hayatı, Eserleri**, s. 39 vd.
[14] Yakûb, s. 335. İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân**, Beyrût: Dâru Sâdır, 1977, c. 6, s. 180, 181.

206 (822) senesinde hacca giden Ferrâ, Zilhicce'yi Mekke'de geçirdikten sonra 207 senesinde dönüşte yolda vefat etti. Vefat ettiğinde 63 yaşındaydı.[15]

Ferrâ, henüz Arap gramerinin fazla işlenmediği, nahiv kavramlarının tam oturmadığı ve bütün meselelerinin aydınlığa kavuşmadığı bir zamanda yaşadığı için bunlar üzerinde önemli çalışmalar yapmıştır. Yaptığı bu çalışmaları, kıyâsa önem vermesi, öğrendiklerini inceleyip tahlil ederek yeni sonuçlara varması dolayısıyla meşhur bir nahiv bilgini olan hocası Kisâî'yi dahi gölgede bırakmıştır. Hatta bazı araştırmacılara göre Basra'da Sîbeveyhi ne ise Kûfe'de de Ferrâ odur.[16] O, Kûfe ekolünün en büyük bilgini olarak kabul edilmiştir.[17] Hakkında *"Nahiv Ferrâ'dır."* ve *"Ferrâ, nahivde müminlerin emîridir."* gibi sözler sarfedilmiştir.[18] Sa'leb onun hakkında *"Şayet Ferrâ olmasaydı lügat ilmi diye bir şey olmazdı. Zira o, dili yabancı unsurlardan arındırarak sınırlarını çizmiştir. Eğer o olmasaydı Arapça ilmi de yok olup giderdi."* demiştir.[19] Ferrâ'nın bu başarısının sebeplerinden birinin de Arapça'yı Sibeveyhi gibi sadece manalara değil de hem mana hem de lafızlara hamlederek işlemiş olması gösterilmektedir.[20]

Ferrâ, hem kendi ekolünün hem de Basra ekolünün görüşlerini karşılaştırmıştır. Görüş seçiminde mutaassıp davranmayarak Basralıların görüşlerini de yerine göre benimseyip terimlerini kullandığı için Basra ile Kûfe ekollerini mezceden Bağdat ekolünün de kurucusu kabul edilir.[21]

Ferrâ'nın hafızasının son derece güçlü olduğu ve bunun için de hocalarından aldığı dersleri not almadığı fakat tefsir ya da dille ilgili duyduklarını hocasından tekrarlamasını istediği, Kûfeli muhaddis ve zâhid Hennâd b. Serî tarafından nakledilmektedir. Ders arkadaşı olduğu anlaşılan Hennâd, onun bu bilgileri

---

[15] Hamevî, s. 242.
[16] Ali Bulut, "el-Ferrâ'nın Meânî'l-Kurân'ında Kullandığı Kûfe Dil Okuluna Ait Terimler", **Ondokuz Mayıs Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi**, 2003, sa. 14 -15, s. 324.
[17] Ebû Bekir Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî, **Tabakâtü'n-Nahviyyîn ve'l-Lüğaviyyîn**, Kâhire, h. 1119, s. 131.
[18] Sem'ânî, s. 352.
[19] Sem'ânî, s. 352; Hamevî, s. 240; Yakûb s. 335; Bulut, s. 325.
[20] Zübeydî, s. 131.
[21] Tüccar, "Ferrâ", s. 407.

ezberlediğine kanaat getirmiştir.[22] Ferrâ'nın bu ezberleme kuvveti hayatı boyunca devam etmiştir. O, bütün yazdırdığı kitapları hafızasından yazdırmıştır. Sa'leb, Ferrâ'nın, vefat ettiğinde geriye yalnızca birkaç temel kitap ve içinde bazı notlarla birkaç şiir beytinin bulunduğu bir kutudan başka bir şey bırakmadığını söylemektedir.[23] Ayrıca başka kaynaklarda da vefat ettiğinde yastığının altında Sibeveyhi'nin *el-Kitab*'ının bulunduğu rivayet edilmiştir.[24] Yine Ferrâ'nın *"İçimde* (حَتَّى) *ile alakalı bazı tereddütler bulunduğu halde ölüyorum. Çünkü* (حَتَّى)*, hem ref hem nasb hem de cer âmili olabiliyor."* dediği de rivâyet edilmiştir.[25]

C. ESERLERİ

Ferrâ, vefat ettiğinde arkasında pek çok eser bırakmıştır. Kaynaklarda pek çok eserinden bahsedilmektedir. Bunlardan bir kısmı günümüze kadar ulaşmamıştır.

Günümüze kadar ulaşan dört tane eseri vardır. [26] Bunlar şunlardır:

1. MEÂNÎ'L-KUR'ÂN

Ferrâ'nın 202-204 yılları arasında verdiği ve kendisinin, *Tefsîru Müşkili İ'râbi'l-Kur'ân ve Meânîhi* diye adlandırdığı derslerinin, öğrencisi Muhammed b. el-Cehm es-Simmerî tarafından tutulmuş notlarından meydana gelmiş, lügat ve gramer ağırlıklı bir tefsir olarak adlandırabileceğimiz bir eserdir. Simmerî'ye Ferrâ'nın diğer notları da intikal etmiş, ayrıca vefatından sonra *Meânî'l-Kur'ân*'ı da o okutmuştur.[27] Eserin yazılış hikayesi şöyledir: Ferrâ'nın bir arkadaşı olan Ömer b. Bükeyr, Ferrâ'ya bir mektup yazarak, Emîr (vezir) el-Hasan b. Sehl'in kendisine Kur'ân'daki bazı meseleler hakkında sorular sorduğunu, kendisinin de bu sorulara cevap veremediğini söyler. Bunun için Ferrâ'dan, bu konudaki temel bilgileri ihtiva eden bir kitap telif etmesini ister. Ferrâ, bunu kabul eder ve talebelerine bu konuda dersler vereceğini

[22] Tüccar, "Ferrâ", s. 406.
[23] Ferrâ, s. 9.
[24] Şevki Dayf, **el-Medâsü'n-Nahviyye**, 8. Basım, Kâhire: Dâru'l-Maârif, s. 193.
[25] İbnü'l-Imâd, **Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb**, 1. Basım, Dımaşk-Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1988, c. 3, s. 40; Yakûb, s. 335.
[26] Tüccar, **Al-Farrâ, Hayatı, Eserleri**, s. 47-63.
[27] Tüccar, **Al-Farrâ, Hayatı, Eserleri**, s. 45, 46.

söyleyerek bunun için belli günlerde camide toplanmalarını ister. Camideki müezzin Kur'ân'dan on âyet okur, sonra Ferrâ açıklamalarını yapar, öğrenciler de not tutarlar. Bu şekilde Ferrâ, Kur'ân'daki her âyeti tek tek değil fakat sadece müşkil olarak gördüğü noktaları açıklayarak Kur'ân'ın tamamını bitirir.[28] Kaynaklarda verilen bilgiye göre Ferrâ'nın *Meânî'l-Kur'ân*'ı imlâ ettirdiği bu derslere sayılamayacak kadar fazla kişi katılmıştır.[29] Eserde, âyetlerdeki lügavî ve gramatik yapı incelenerek, Arap dilinin sarf ve nahvi, Kûfe mektebinin metodu ve terimleriyle ortaya konulmuştur. Kıraat imamı olan bir hocadan yetiştiği için kıraatlere de son derece hâkim olan Ferrâ, bu kitabında kıraatlere sıkça değinir ve kıraatlerin gramer açısından çeşitli vecihlerle izahlarını yapar; çoğu zaman Arapça açısından doğru gördüğü orijinal kıraat vecihleri de önerir. Bu eser, muhtelif kütüphanelerdeki nüshalarına dayanılarak üç cilt halinde; Ahmet Yûsuf Necâtî ve M. Ali en-Neccâr tarafından 1955'te Kâhire'de; M. Ali en-Neccâr tarafından Kâhire'de 1966'da; Abdülfettâh İsmâîl Şelebî ve Ali en-Necdî Nâsıf tarafından Kâhire'de 1972'de ve son olarak da İbrâhim Şemsüddîn tarafından Beyrût'ta Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye'de 2002'de olmak üzere dört defa neşredilmiştir.[30]

2. EL-MÜZEKKER VE'L-MÜENNES

Sahasında kaleme alınan ilk eser olma özelliğini taşıyan bu eser de *Meânî'l-Kur'ân*'daki usûlle, yani talebelere yazdırılarak vücût bulmuştur. Arapça'da müzekkerlik-müenneslik uyumu ve bu uyumun doğurduğu bir takım güçlükleri halletmek amacıyla yazılmıştır. Eser, ilk defa Mustafa ez-Zerkâ tarafından Beyrût ve Halep'te 1345'te ve daha sonra da Ramazan Abdüttevvâb tarafından Kâhire'de 1975 ve 1989'da yayınlanmıştır.[31]

3. EL-EYYÂM VE'L-LEYÂLÎ VE'Ş-ŞÜHÛR

Adından da anlaşılacağı gibi; gündüz, gece, haftanın günleri ve aylarla alakalı kelimeleri toplayan lügat mahiyetinde bir eserdir. Eserin üç nüshasının mevcudiyeti

[28] Yakûb, s. 335; Zübeydî, s. 132.
[29] Hamevî, s. 241.
[30] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, **Meânî'l-Kurân**, Nşr: İbrâhîm Şemsüddîn, 1. Baskı, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, 2002; Tüccar, "Ferrâ", s. 407.
[31] Tüccar, "Ferrâ", s. 407.

bilinmekte olup, bunlara istinaden, İbrâhîm el-Ebyârî tarafından 1956'da Kâhire'de neşredilmiştir.[32]

4. EL-MAKSÛR VE'L-MEMDÛD

İsminden de anlaşılacağı gibi Arapça'da maksûr ve memdûd eliflerle biten kelimeler hakkındadır. Eser, Abdülaziz el-Meymenî tarafından Kâhire'de 1967'de ve Mâcid ez-Zehebî tarafından Kâhire'de 1983'te neşredilmiştir.[33]

Günümüze kadar ulaşmayan ama içeriği hakkında az da olsa bilgi bulunan eserleri şunlardır:

1. EL-HUDÛD

Kûfe mektebinin en önemli nahiv kitabı olan *el-Hudûd*, Ferrâ'nın talebelerine on altı yılda imlâ ettirdiği bir gramer kitabıdır. 204 yılından sonra yazılan eserde, 'hadd' adı verilen 46 bölümde, Arap dilinin temel meseleleri ele alınmıştır. Halife el-Me'mûn, adeta Ferrâ'yı bu eseri yazdırmaya mecbur etmiş, nahvin esaslarını ve bedevilerden derlenmiş fasih Arapça'ya dair malzemeyi telif etmesi için ona sarayda bir yer ayırtmıştı. Ayrıca bunun dışında da kendisine her türlü imkanı vermişti.[34]

2. EL-BEHÂ

Konuşma dilinde kullanılan bozulmuş, değişmiş kelimelere dair olup, genellikle *"Mâ Telhanü fîhi'l-Âmme"* adlı eserlerin ilk örneğini teşkil eder. Bu eser, Sa'leb'in, *el-Fasîh*'ini yazarken istifâde ettiği eserlerden biridir.[35]

Ferrâ'nın aşağıdaki eserleri, kaynaklarda yalnızca ismen geçen ve haklarında fazla bilgi bulunmayan eserleridir:[36]

İhtilâfu Ehli'l-Kûfe ve'l-Basra ve'ş-Şâm fi'l-Mesâhif

---

[32] Tüccar, "Ferrâ", s. 407.
[33] Tüccar, "Ferrâ", s. 407.
[34] Tüccar**, Al-Farrâ, Hayatı, Eserleri**, s. 24; Tüccar, "Ferrâ", s. 407; Yakûb, s. 335.
[35] Yakûb, s. 335; Tüccar, "Ferrâ", s. 407.
[36] Hamevî, s. 242; İbnü'n-Nedîm**, el-Fihrist** (el-Mektebetü'ş-Şâmile içerisinde), s. 73; Yakûb, s. 335.

Kitâbü'l-Masâdır fi'l-Kur'ân

Kitâbu'l-Lüğât

Kitâbü'l-Vakf ve'l-İbtidâ

Kitâbü'l-Cem' ve't-Tesniye fi'l-Kur'ân

Âlatü'l-Küttâb

el-Fâhir

Kitâbü'n-Nevâdir

Kitâbü Feale ve Ef'ale

Kitâbü Yâfi' ve Yâfia'

Kitâbü Mülâzim

Kitâbü Müşkili'l-Lüğati'l-Kebîr

Kitâbü'l-Müşkili's-Sağîr

Kitâbü'l-Vâv

II. ARAP GRAMERİ VE TARİHİ SEYRİ

A. NAHVİN TANIMI VE NAHİV ÇALIŞMALARININ ORTAYA ÇIKIŞI

Arapça'da nahiv, başlangıçta morfoloji ve sentaksı içine alan geniş bir anlam içermişse de III./IX. asırdan sonra morfoloji, sarf adıyla ayrı bir dal olarak gelişmiş, nahiv de sadece sentaksı içine alır hale gelmiştir.[37]

Nahiv; lügat manası itibariyle yön, kasıt, yol, yöntem ve tarz gibi anlamlara gelmektedir. Hem isim hem de zarf olarak kullanılmaktadır. Fiil olarak yönelmek, kastetmek, bir yana meyletmek, şeklini değiştirmek gibi anlamları ifade eder.[38]

Istılahi anlamı itibariyle de nahiv, dilbilimin bir alanı olarak gramerin sentaks kısmı demektir.[39] Bu manasıyla nahiv, sözcüklerin cümledeki görevleri açısından sonlarının nasıl i'râb edileceğini araştıran bir bilim dalı olarak tanımlanmaktadır. İbn Manzûr, İbnü's-Sikkît'ten naklen, nahivciye nahvî denmesinin sebebinin kelimenin, 'bir şeyin şeklini değiştirme' anlamına binaen olduğunu, çünkü nahivcinin sözü birçok i'râb vechine dönüştürdüğünü söyler.[40]

Murtazâ ez-Zebîdî, nahvi "Arap kelamının i'râbı" olarak tarif ederken[41] Seyyid Şerif Cürcânî, "Nahiv; i'râb, bina ve diğer yönleriyle Arapça terkiplerin yapısının bilinmesine yarayan kurallar ilmi veya Arap dilinde cümlelerin doğru olup olmadığını belirten bir prensipler ilmidir." şeklinde tarif eder.[42]

---

[37] Selami Bakırcı ve Kenan Demirayak, **Arap Dili Grameri Tarihi**, Erzurum: Atatürk Üniv. Fen Edebiyat Fak. Yayınları, 2001, önsöz.
[38] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, Beyrut: Dâru Beyrut-Dâru Sâdır, 1956, c. 15, s. 309-310; Mecdüddîn Muhammed Yakûb el-Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsu'l-Muhît**, 7. Baskı, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2003, s. 1337; Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyûmî, **el-Misbâhu'l-Münîr**, Beyrût: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 2001, s. 227.
[39] Bakırcı ve Demirayak, s. 14.
[40] İbn Manzûr, s. 310.
[41] Murtazâ ez-Zebîdî, **Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1994, c. 20, s. 225.
[42] Bakırcı ve Demirayak, s. 15.

Genel olarak nahvi, ”Arapça cümledeki her bir kelimenin cümle içinde hangi işlevi gördüğünü ve bununla irtibatlı olarak hangi i’râb harekesini alması gerektiğini (ya da hangi i’râb harfini, hazfini vs..) konu alan bir disiplindir.” şeklinde tanımlayabiliriz.

Nahiv çalışmalarını başlatan ve hızlı, sistemli bir biçimde devam etmesini sağlayan temel sâik, fetihlerle genişleyen İslam coğrafyasında Araplar’ın Arap olmayan milletlerle, gerek dini gerek siyasi nedenlerle bir araya gelmiş olmalarıdır.[43] Yeni dine giren insanlar, doğal olarak bu dinin kutsal metni olan Kur’ân’ı okumak durumundaydılar. Bunun için de başlangıçta harekesiz ve noktasız olan Arap yazısının, bu dili yeni öğrenenler için kendini en güzel ve açık bir biçimde ifade etmesini sağlamak gerekiyordu.

Bundan başka yine bu dinî ve siyasi gelişmelere bağlı olarak süratle göçebe hayatından yerleşik hayata geçmek durumunda kalan Araplar, üstün dil kabiliyetlerini (selîka) kaybetmeye başladılar. Şöyle ki çölde sade bir hayat süren bedevî Araplar’ın dili de bu sade hayatla doğru orantılı olarak sade, net ve son derece edebî idi. Öte yandan şehirler çöle göre daha karmaşık yapılı yerler olduğundan, şehirlerde Arap olmayan unsurlar da yoğun bir şekilde bulunduğundan, buralarda yaşayan Araplar yavaş yavaş dil “selîka”larını kaybetmeye ve “lahn” adı verilen söz kusurlarını işlemeye başladılar. Durum öyle bir hal aldı ki fesâhatı ve belâğatıyla meşhur olmuş isimler dahi gerek konuşurken gerek Kur’ân okurken bu hatalara düşmeye başladılar. Mesela, bu meşhurlardan biri olan Haccâc b. Yusuf, Tevbe Sûresi (9) 24. âyette[44] (كان)’nin haberi konumunda bulunan bir kelimeyi mansûp okuması gerekirken merfû (أحَبُّ إليكم) okumuş, Yahya b. Ya’mer onun bu hatasını düzeltmişti.[45] Böyle biri böylesine büyük bir hata yaptığına göre halkın durumunun ne olduğu herhalde tasavvur edilebilir. Bunun gibi birçok lahn örneği zikretmek mümkündür.[46] İşte bu gibi sebeplerden ve iftihâr

[43] Soner Gündüzöz, “Nahiv ve Sarf İlimlerinin Doğuşu Üzerine”, **Ondokuz Mayıs Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi**, 1997, sa. 9, s. 284.

[44] Bu âyetin metni: (قُلْ إِن كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَآؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِنُ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُم مِّنَ اللّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُواْ حَتَّى يَأْتِيَ اللّهُ بِأَمْرِهِ وَاللّهُ لاَ يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ)

[45] Dayf, s. 11-12.

[46] Daha fazla örnek için bkz.: Bakırcı ve Demirayak, 17-27.

vesilesi saydıkları dillerine olan aşırı düşkünlüklerinden dolayı Araplar, dillerinin gramerini hızlı ve yoğun çalışmalarla tesbit etme yoluna gittiler.

Nahiv kelimesinin ortaya çıkışı ile ilgili olarak, Halife Ali b. Ebû Tâlib'in Ebu'l-Esved ed-Düelî'ye gramerde yapılacak olan taksimat hakkında genel bilgi verdikten sonra (أُنْحُ هَذَا النَّحْوَ), yani *"Bu şekilde devam et!"* dediği ve nahiv kelimesinin de buradan alındığı rivayet edilmektedir.[47]

Yukarıda da ifade edildiği gibi gerek dinî gerekse siyasi sebeplerle başlayan gramer çalışmalarının başlangıçdaki merkezi Basra idi. Daha sonra, buradaki dilcilerden ders alarak yetişen ve Kûfe'ye giden dilcilerin özgün fikirler ortaya atmaları ve Basra'daki hocalarına birçok konuda muhalefet etmeleriyle birlikte burada yeni bir dil mektebi kurulmuş oldu. Gramer alanındaki çalışmaların gerçekten sıkı ve titiz bir şekilde yürütüldüğünü gösteren bu mekteplerin sayısı, dil alanındaki gelişmeye de bağlı olarak daha sonraları çoğalmıştır. Şimdi bu mekteplerden ve başlıca temsilcilerinden bahsedebiliriz.

B. DİL MEKTEPLERİ

1. BASRA DİL MEKTEBİ

Arap dilinin, zaten selika halinde var olan gramer kurallarını tesbit çalışmaları, Basra'da başlamıştır. Basra Mektebi, gerçek anlamda nahvin kurucusu olan mekteptir. Bu alandaki öncelik, Basralı nahivcilere nasip olmuştur. Daha sonra ortaya çıkan mekteplerin kurucuları, Basralıların ellerinde yetişmiş talebeleridir.[48]

Tabakât yazarı ez-Zübeydî, Basralı nahivcilerin ilk tabakasında Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/686) ve Abdurrahmân b. Hürmüz (ö. 117/735)'ü zikretmektedir. [49]

Ebu'l-Esved ed-Düelî, Mushaf'ı ilk harekeleyen kişidir. Harflerin üstüne, önüne ve altına noktalar koydurmak sûretiyle bunu yapmıştır. Bu işi yaparken

[47] Bakırcı ve Demirayak, 15 vd.
[48] Dayf, s. 5 ve 11; Gündüzöz, s. 291.
[49] Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan ez-Zübeydî, **Tabakâtü'n-Nahviyyîn ve'l-Lüğaviyyîn**, 2. Baskı, Dâru'l-Maârif, s. 315.

kullandığı ifadeler (فَتَحْتُ فَمِي، ضَمَمْتُ، كَسَرْتُ) daha sonra nahiv terimi olarak (fetha, damme, kesra) kullanılmıştır.[50] Onun öğrencileri; Nasr b. Âsım el-Leysî (ö. 89/707), Anbesetü'l-Fîl (ö. 100/718), Abdurrahman b. Hürmüz (ö. 117/735), ve Yahya b. Ya'mer (ö. 129/746) de onun çalışmalarını ilerleterek mushaftaki noktalı harfleri noktasızlardan ayıracak işaretler koymuşlardır.[51]

Ebu'l-Esved'in, Kur'ân'daki kelimeleri harekelemiş olması dışında nahiv alanında neleri tesbit etmiş olduğu ve ilk olarak hangi bâbları ortaya koyduğu kesin olarak bilinmemektedir. Kaynakların birbirinden farklı bilgiler vermesi bunu göstermektedir.[52] Öte yandan Şevki Dayf, Ebu'l-Esved ve bazı öğrencilerinin ilk defa nahvin bazı kaidelerini vaz' etmiş oldukları şeklindeki yaygın kanaati bir hata olarak nitelemekte ve nahvin kaidelerinin tesbit edilmesinin ilk defa bundan sonraki nesilde Abdullah b. Ebû İshâk el-Hadramî (ö. 117/735) ile başladığını ifade etmektedir.[53] Ayrıca o, Ali b. Ebû Tâlib'in Ebu'l-Esved'e verdiği ileri sürülen ilk nahiv risalesi hakkındaki rivayetlerin de Şia'nın taassubundan kaynaklandığı kanaatini taşımaktadır.[54] Brockelmann ise bu ilmin ilk temsilcilerinin Îsâ b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766) ve Ebû Amr b. el-Alâ (ö. 154/770) olduğunu düşünmektedir.[55]

Ancak Ebu'l-Esved ve öğrencilerinin yaptığı çalışmaların nahiv çalışmaları dışında düşünülmesi de doğru değildir. Çünkü yapılan harekeleme işi de nihayetinde i'râb ve nahivle alakalıdır. Nihad Mazlum Çetin, Ebu'l-Esved'in pek basit ve taslak halinde de olsa bir nahiv risâlesi hazırlamış olma ihtimalinin hiç de uzak olmadığını düşünmektedir.[56]

---

[50] Ali Bulut, "Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Nisan / Mayıs / Haziran 2008, c. 8, sa. 2, s. 93 - 95.
[51] Dayf, 16.
[52] Bakırcı ve Demirayak, s. 27; Ahmet Turan Arslan, **İmam Birgivî Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrîsâtındaki Yeri**, İstanbul: Seha Neşriyat, 1992, s. 131.
[53] Dayf, s. 5.
[54] Dayf, s. 14. Bu risalenin tercümesi şöyledir: *"Rahmân, Rahîm Allah adına. Sözün tamamı isim, fiil ve harften oluşur. İsim, bir müsemmâ hakkında; fiil ise bu müsemmânın hareketi hakkında bilgi veren şeydir. Harf ise ne isim ne de fiil olan bir anlam hakkında bilgi veren şeydir. Ve bil ki eşya üç kısımdır: Görünen şeyler, gizli olan şeyler ve ne görünen ne de gizli olan şeyler. Âlimlerin birbirlerine olan üstünlükleri de işte bu ne görünen ne de gizli olan şeyleri bilme noktasında ortaya çıkar."* (aynı yer).
[55] İnci Koçak, "Basra ve Kûfe Mektepleri", **Doğu Dilleri Mecmuası**, 1981, c. 2, sa. 4, s. 143.
[56] Nihad Mazlum Çetin, "Nahiv", **İslam Ansiklopedisi**, MEB, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964, c. 9, s. 36.

Ebu'l-Esved ve talebelerinden sonra Basra'da dil çalışmalarını Abdullah b. Ebû İshâk el-Hadramî, Îsâ b. Ömer es-Sekafî, Ebû Amr b. el-A'lâ ve Yûnus b. Habîb (ö. 182/798) yürütmüşlerdir. Bu dilciler, istinbât ve kıyâs metodunu uygulamışlar, nahvin pek çok meselesini araştırıp kâideler koymuşlardır. Bu dönem, nahivde kıyâs ve telifin başladığı, basitlik merhalesinin aşıldığı, görüşlerin ve ihtilafların çıkmaya başladığı bir dönemdir. Bu döneme nahvin vaz' ve oluşum dönemi de denir.[57]

Îsâ b. Ömer es-Sekafî'ye nisbet edilen fakat günümüze kadar ulaşmamış olan *el-Câmi* ve *el-İkmâl* adında iki nahiv kitabından kaynaklarda bahsedilmektedir.[58]

el-Fihrist'te Yûnus b. Habîb'e nisbet edilen *el-Lüğât, Meâni'l-Kurân, en-Nevâdiru'l-Kebîr, el-Emsâl ve en-Nevâdiru's-Sağır* adlı kitaplar bulunmaktadır.[59]

Bu ekolün üçüncü tabakasında el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791) göze çarpmaktadır. Şevki Dayfa göre Basra mektebinin hakiki anlamda kurucusu, el-Halîl b. Ahmed'dir.

el-Halîl b. Ahmed, sarf ve nahvin binasını dikmiş, âmil - mamûl nazariyesini ortaya koymuş ve semâ, kıyâs ve talîl esaslarına dayalı bir gramer metodu takip etmiştir. O, ele aldığı konuların sınırlarını, kavramlarını belirleyip bunları sistemli disiplinler haline getiren, arûz ilmini ilk defa tespit eden, yaptığı çalışmalarla lügat ve gramer çalışmalarına yön veren ve bu şekilde Arap dili çalışmalarına büyük aşama kaydettiren müstesnâ bir dilcidir. Lügatçılıkta çığır açan eşsiz eseri *Kitabu'l-Ayn,* önemli çalışmalarından biridir. Gerek el-Halîl gerekse Yunus b. Habîb; Sîbeveyh, el-Kisâî ve el-Ferrâ gibi müstesnâ şahsiyetlere hocalık yapmışlardır.

el-Halîl ve Yunus b. Habîb'ten sonra bu mektebin en önemli nahivcisi hiç süphesiz ki Sîbeveyhi lakabıyla meşhur olan Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber (ö. 180/796)'dir. Sîbeveyhi'nin nahve dair meşhur eseri olan *el-Kitâb*, nahiv çalışmalarında

---

[57] Bakırcı ve Demirayak, s. 35.

[58] İbn Hişâm, **Sebîlü'l-Hüdâ Alâ Şerhi Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadê**, 1. Baskı, Dımaşk: Mektebetü Dâri'l-Fecr, 2001, s. 20. (Kitabın başındaki Abdulkâdir el-Kassâb'a ait "Risâletün Fî Medhi'n-Nahv" içinde.) Bu konuda şu beyitler de zikredilir: (بَطَلَ النّحوُ جميعاً كله غير ما أحدث عيسى بن عمر ذاك إكمال وهذا جامع فهما للناس شمس وقمر).

[59] İbnü'n-Nedîm, s. 48.

bir dönüm noktası olmuştur. Sîbeveyhi, bu eserinde Îsâ b. Ömer'in yukarıda zikredilen kitaplarından, Yûnus b. Habîb ve el-Halîl b. Ahmed'in görüşlerinden istifâde etmiştir. Özellikle el-Halîl'den yaptığı nakiller, eserde büyük yer tutar.[60] *el-Kitâb*, nahiv tedrisâtında temel eser olarak kabul edilmiş, nahiv erbâbınca büyük tazîme mazhar olmuştur. Hangi mektebe mensup olursa olsun kendisinden sonra gelen pek çok nahivci tarafından dikkatle incelenen ve üzerine pek çok şerh yazılan bu eser, halen "nahvin Kur'ân"ı olarak önemli bir yere sahiptir.[61] *el-Kitâb*, ilk defa Fransız müşteşrik Hartwig Derenbourg tarafından 1881-1889 yılları arasında iki cilt halinde Paris'te basılmıştır. Yine 1887 senesinde Kalkut'a'da, 1316 yılında da Bulak'ta ve 1966-1977 yılları arasında da Muhammed Abdüsselâm Hârûn tarafından tahkik edilerek beş cilt halinde Kâhire'de neşredilmiştir.[62]

Kutrub lakaplı Ebû Ali Muhammed b. el-Müstenîr (ö. 206/821) ve Ebu'l-Hasan Saîd b. Mes'ade el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830) da bu mektebin daha sonraki temsilcileri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. el-Ahfeş, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ının meşhur olmasında büyük rol oynamıştır. O, öğrencilerine bu kitabı okutmuştur. Kendisi de arkasında *Kitâbu'l-Evsat fi'n-Nahv*, *Kitâbu'l-Mekâyîs fi'n-Nahv* adlı nahiv kitaplarını bırakmıştır.[63]

Bu mektebin el-Ahfeş sonrası temsilcileri Ebû Ömer Sâlih b. İshâk el-Cermî (ö. 225/839), Ebû Muhammed et-Tevvezî (ö. 238/852), Ebû Osman Bekir b. Muhammed b. Bakıyye el-Mâzinî (ö. 247/861), Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/866) ve Ebu'l-Fadl er-Riyâşî (ö. 257/870)'dir.

Bundan sonra bu mektebin çalışmaları, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezîd el-Müberred (ö. 285/898) ve öğrencileri tarafından yürütülmüştür.

---

[60] Ahmet Hasan ez-Zeyyât, **Târîhu'l-Edebi'l-Arabî**, 7. Basım, Beyrut: Dâru'l-Marife, 2002, s. 273.
[61] Dayf, s. 6. Nizamettin Parlak, **Endülüs Dil Mektebi**, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1998, s. 4.
[62] Kenan Demirayak ve M. Sadi Çöğenli, **Arap Edebiyatında Kaynaklar**, 2. Baskı, Erzurum: Atatürk Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Yayını, 1995, s. 163; Sadreddin Gümüş, **Seyyid Şerif Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri**, İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı - 4, 1984, s. 36.
[63] Bakırcı ve Demirayak, s. 39.

Müberred, kıyasa oldukça önem vermiş ve Araplar arasındaki yaygın durumlar hariç her zaman kıyası semâya tercih etmiştir. Eserlerinde genellikle kendisinden önceki dilcilerin büyük etkisi görülür. Velûd bir yazar olan Müberred'in eserlerinden bazıları şunlardır: *el-Muktadab, el-Kâmil, el-Fâdıl, Meâni'l-Kur'ân, Kitâbu't-Tasrîf, Kitâbu'l-Medhal ilâ Sîbeveyh, Şerhu Şevâhidi'l-Kitâb, Kitâbu İ'râbi'l-Kur'ân*.[64]

Müberred'in nahiv ve sarfa dair kitabı *el-Muktadab*, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ından sonra en orijinal eserlerden biri olarak kabul edilir. Nahiv ve sarf meselelerini basit ve anlaşılır bir üslupla anlatan Müberred, eserinde Sîbeveyhi'ye eleştirilerde de bulunur. Bu eser, Muhammed Abdülhâlık Udayma tarafından tahkik edilerek 1963'te dört cilt halinde Kâhire'de basılmıştır.[65]

Müberred'in öğrencilerinden öne çıkanlar, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Seriy b. Sehl ez-Zeccâc (ö. 310/923), Ebu Bekir Muhammed b. es-Seriy b. es-Serrâc (ö. 316/929) ve Ebû Saîd el-Hasan b. Abdullah b. el-Merzubân es-Sîrâfî (ö. 368/979)'dir.[66]

2. KÛFE DİL MEKTEBİ

Dil çalışmaları, önceleri ağırlıklı olarak Basra'da yürütülüyordu. Basra, mushafın harekelenmesi ve ilk gramer çalışmalarının yapılmasına sahne olurken Kûfe, fıkıh, fıkıh usûlü ve fetvâlarıyla, kıraatlerle ve kıraatlerin rivâyetleriyle meşguldü. İlk fıkıh mezhebi olan Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe Numân b. Sâbit (ö. 150/767), Kûfe'de fıkıh derslerini veriyor ve yedi kıraatten üçünün imamı; Âsım b. Ebû'n-Nücûd (ö. 127/744), Hamza b. Habîb ez-Zeyyât (ö. 156/772) ve Ebu'l-Hasan Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805) de Kûfe'de kıraat ilmiyle iştigâl ediyorlardı.[67]

Basra ve Kûfe şehirlerinin siyâsî ve ictimâî yapısı da birbirinden farklı idi. Kûfe, Ali b. Ebû Tâlib yanlısı iken Basra, Osmân b. Affân yanlısı idi. Kûfelilerin büyük çoğunluğu Yemenlilerden oluşuyordu. Kûfe'de yaşayan Araplar, fasîh kabul edilen Araplar değil fesâhatları zayıflamış Araplardı. Kûfe ehlinin şâz olana daima meyli vardı. Basralıların büyük çoğunluğu ise asil, seçkin bir Arap kabilesi olan Mudar'a

[64] Bakırcı ve Demirayak, s. 40.
[65] Demirayak ve Çöğenli, s. 163.
[66] Dayf, s. 135, 140 ve 145.
[67] Dayf, s. 153.

mensup Araplardan oluşmaktaydı. Bunun yanı sıra Basra, saf, bozulmamış Arap bedevîlerinin yaşadığı çöllerin de tam ortasında bulunuyordu. Bunun için de Basra'nın bedevîleri fasîh, sahîh konuşmaya daha yakındı. Üstelik câhiliye dönemindeki Ukâz'ın İslâm'daki benzeri olan Mirbed panayırı da Basra'da yapılıyordu. Bu panayırda hatipler, ileri gelen kişiler ve şâirler boy gösteriyordu. Bunun için de Basralıların güzel konuşma ve edebi üstünlükleri darb-ı mesel haline gelmişti. Kûfe ehli fıkıh, hadis ve kıraat ashâbı iken Basra ehli pozitif bilimler ve felsefe ashâbıydı. Bu da onların Arap olmayan unsurlarla daha çok ihtilât halinde olmalarından kaynaklanıyordu. Bu durum Basralıları, farklı mezhep ve görüşlere daha çok tahammüllü ve daha fazla özgürlükçü de yapıyordu. İşte bu ve benzeri sebeplerden dolayı iki şehir arasında bir rekabet ve çekişme vardı.[68]

Kûfe'de gramer çalışmalarının ne zaman başladığı tam olarak bilinmemekle birlikte Ebû Amr b. el-Alâ ve Îsâ b. Ömer es-Sekafî'den ders alan Ebû Cafer er-Ruâsî (ö. 187/803), bu mektebin ilk isimlerinden kabul edilir. Ruâsî, Basralı el-Halîl'in muâsırıdır.[69] *el-Faysal* adlı bir gramer kitabı bulunan Ruâsî, pek de öne çıkan bir isim olmamıştır. Bunun için de öğrencisi Ebu'l-Hasan Ali b. Hamza el-Kisâî, bu mektebin esas kurucusu olarak kabul edilmiştir.

Aynı zamanda yedi kıraat imamından biri olan Kisâî'nin Basra'nın en önemli dilcilerinden Sîbeveyhi ile yaptığı ve *Zünbûriyye meselesi* diye bilinen bir münâzarası meşhurdur.[70]

Kisâî, yirmiden fazla kitap yazmıştır. *Meânî'l-Kurân*, *Kitâbu'n-Nahv*, *Kitâbu'n-Nevâdir* ve *Kitâbu'l-Hicâ* bunlardandır.[71] Fakat günümüze *Mâ Telhanü fîhi'l-Âmme* adlı eseri ulaşmıştır. Kisâî, bu eserinde halkın konuşmalarında veya yazılarında yaptıkları yüzden fazla dil hatasını (lahn) incelemiştir. Abdülaziz el-Meymenî

[68] Mehdî el-Mahzûmî, **Medresetü'l-Kûfe ve Menhecühê fî Dirâseti'l-Lüğati ve'n-Nahv**, 3. Baskı, Beyrût: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1989, s. 66; Mustafa Sâdık er-Râfiî, **Târîhu Âdâbi'l-Arab**, 1. Baskı, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, 2000, c. 1, s. 304-305.
[69] el-Mahzûmî, s. 67.
[70] Dayf, s. 58. Koçak, s. 149-150.
[71] ez-Zeyyât, s. 270.

tarafından 1925 yılında *"Selâsü Resâil fi'l-Lüğa"* adlı mecmua içerisinde Kâhire'de neşredilen eser, 1982'de Ramazan Abduttevvâb tarafından yeniden neşredilmiştir.[72]

Kisâî'den sonra Kûfe mektebinin liderliğini yapan Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822), tartışmasız bir şekilde bu mektebin en büyük dilcisidir. Onu Basra'daki Sîbeveyhi'ye benzetebiliriz. Ferrâ'dan sonra gelenler, onun şârihleri mesâbesindedirler. Kûfe mektebini sistematize ederek onu gerçek anlamda bir mektebe dönüştüren, bu mektebin metodunu ve terimlerini yerli yerine oturtan odur.[73]

Ferrâ'dan sonra Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ Sa'leb (ö. 291/904), bu mektebin öne çıkan isimlerindendir. Ferrâ'nın iyi bir öğrencisi olan Sa'leb, O'nun bütün görüşlerini ezberlemiştir. Basra Mektebi'nin görüşlerine de iyice muttali olan Sa'leb'in günümüze ulaşan en önemli eseri *el-Mecâlis*'tir. Bu eser, Sa'leb'in ilim halkasında Arapça ile ilgili çeşitli konularda cereyan eden müzakereleri ve sohbetleri ihtiva eden bir eserdir. Kûfe Mektebi'nin nahivle ilgili görüşlerini kapsayan önemli kaynaklardan biridir. Abdüsselâm Muhammed Hârûn tarafından 1948'de Kâhire'de neşredilmiştir. Sa'leb'in *el-Fasîh* adlı eseri de ilk defa 1876'da Leipzig'de neşredilmiştir.[74]

Ebû Bekir Muhammed b. el-Kâsım b Muhammed b. Beşşâr el-Enbârî (ö. 328/940), Sa'leb'in öğrencilerindendir. *el-Ezdâd fi'l-Lüğa* adlı eseri, iki zıt ya da farklı anlamı bünyesinde taşıyan kelimeler hakkındadır. Müellifin eserde, Kurân, hadîs, şiir ve nesirden istişhâdlarda bulunması esere büyük bir muhtevâ zenginliği ve önem katmıştır. Sahasındaki eserler içinde en geniş ve teferruatlı olanıdır.[75]

Ebu'l-Hasan Ahmed b. Fâris (ö. 395/1004) de Sa'leb'in öğrencilerindendir. İbn Fâris, daha çok *Mucemu Mekâyısı'l-Lüğa* adlı etimoloji sözlüğüyle meşhurdur. İlk harf esasına göre düzenlediği bu sözlüğünde İbn Fâris, kök harfleri aynı olan kelimelerin ortak bir anlamdan çoğalıp farklılaştığını ve bu ortak mananın, kelimeler ne kadar faklılaşırsa farklılaşsın, her bir kelimede bir şekilde bulunduğunu ustaca ispatlamıştır.

[72] Demirayak ve Çöğenli, s. 138.
[73] Dayf, s. 6 ve 154.
[74] Demirayak ve Çöğenli, s. 141, 142.
[75] Demirayak ve Çöğenli, s. 143.

Bu sözlük, Abdüsselâm Muhammed Hârûn tarafından tahkik edilerek 1946 ve 1969 yıllarında altı cilt olarak ilk kez Kâhire'de neşredilmiştir.[76]

BASRA VE KÛFE MEKTEPLERİ ARASINDA MUKÂYESE

Basra ve Kûfe Dil Mektepleri arasında, temelde iki noktada yaklaşım farkı vardır: Kıyâsa asıl alınacak malzemenin seçiminde ve kullanılan gramer terimlerinde.

Basralılar, titizlikle seçtikleri bedevî Arapların fasih lehçesini esas alıp gramere ilişkin genel kâideler koymuşlar, bu kurallara uymayan şekilleri de şâz kabul ederek onlar için ayrıca kâide koymaya gerek görmemişlerdir. Hatta bazen dil malzemesi aldıkları kişinin bedevî olmasını da yeterli görmemişler, medeniyetten etkilenmemiş olmasını şart koşmuşlardır.

Kûfeliler ise semâ'ın kaynağını seçmede aynı titizliği göstermeyerek Araplardan rivâyet edilen her kullanıma itibar etmişler, nâdir ve şâz bile olsa her şekli kâideye esas almışlardır. Kûfeliler, rekabet duygusunun da etkisiyle Basralıların genel kurallarına uymayan ne kadar şâz kullanım örnekleri varsa büyük bir sabırla bunları toplamışlar ve bunları istisnâlar olarak değil, Basralıların aksine, genel kâidelerin temeli olarak görmüşlerdir.

Basra Mektebi'nin dilcileri daha hassas bir yöntem takip ettikleri için Arap dil ve edebiyatı üzerinde hâkimiyet kurarak bu alanda kalıcı olmayı başarabilmişlerdir.[77]

İki mektebe mensup dilcilerin kullandıkları gramer terimleri de farklılık arz etmiştir. Meselâ, Ferrâ'nın *Meânî'l-Kurân*'ından birkaç örnek verelim: Ferrâ, *sıfat* terimini *harf-i cer* veya *zarf* karşılığında, *mahal* terimini *zarf* karşılığında, *lâmu't-tebrie* terimini *cinsini nefyeden lâ* karşılığında, *imâd* terimini *fasıl zamiri* karşılığında, *muvakkat* terimini alem olarak *marife* olan isim, *gayr-ı muvakkat* terimini de *nekra* isim karşılığında kullanır.[78]

---

[76] Demirayak ve Çöğenli, s. 131.

[77] Hulûsi Kılıç, "Basriyyûn", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1995, c. 5, s. 117-118; Hulûsi Kılıç, "Kûfiyyûn", **DİA**, Ankara: TDV Yayınları, 1995, c. 26, s. 345.

[78] Daha fazla bilgi için bkz: M. Cevat Ergin, "Basra ve Kûfe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Nahiv Terimleri", **Dicle Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi**, Diyarbakır, 2003, c. 5, sa: 1; Ali Bulut, "el-Ferrâ'nın

3. BAĞDAT DİL MEKTEBİ

Birbirinden farklı eğilimleri ve usûlleri olan iki farklı dil mektebi olarak Basra ve Kûfe mekteplerinin varlığı konusunda ihtilaf bulunmamakla birlikte üçüncü bir mektep olarak Bağdat Dil Mektebi'nin varlığı hususunda bir ittifak olduğunu söylemek mümkün değildir.[79] Kimileri bu mektebe mensup kabul edilen dilcileri Basralı nahivcilerin arasında, kimileri de Kûfeli nahivcilerin arasında saymıştır.[80] Bazıları da Bağdat Mektebi diye bir mektebin bulunmadığını iddia etmiştir.[81] Diğer bazıları da daha farklı bir yaklaşımla Basra Mezhebi, Kûfe Mezhebi ve Bağdat Mezhebi şeklindeki isimlendirmeleri hata olarak nitelemekte ve bunların yerine Basralı nahivciler, Kûfeli nahivciler ve Bağdatlı nahivciler demenin daha doğru olacağını ileri sürmektedir.[82]

Fakat bunlar bir tarafa bırakılacak olursa, genel kabulde Bağdatlı nahivcilerin oluşturduğu, Basra ve Kûfe mekteplerinin sentezini yapan ayrı bir dil mektebi vardır.[83] Bu mektebin mensupları her ne kadar yer yer daha önceki iki mektebin etkisinde kalmış olsalar da nihayetinde bu ikisinden ayrılan özgün bir nahiv yöntemi de geliştirmişleridir.[84] Bağdat Mektebi, kendisinden önceki her iki mektebin görüşlerinden tercihte bulunarak bu iki mektep arasında uzlaştırıcı bir çizgi takip ettiği için Bağdat dönemine, *"nahivde tercih dönemi"* de denmiştir.[85]

Hicrî III. asrın II. yarısından itibaren belirgin olarak ortaya çıkmaya başlayan Bağdat Dil Mektebi'nin nahivcileri, Basra ve Kûfe mekteplerinin görüşlerine de muttali olarak, taassuba kapılmaksızın bu iki mektepten tercihlerde bulunmuşlar, akıllarına yatan görüşleri tercih ederek kendi yönelişlerini ortaya koymuşlardır. Fakat, Basra ve Kûfe mekteplerinin Bağdat nahivcilerinin aklının oluşumunda büyük katkıları

Meânî'l-Kur'ân'ında Kullandığı Kûfe Dil Okuluna Ait Terimler", **Ondokuz Mayıs Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi**, Samsun, 2003, sa. 14-15.

[79] Mehdî Mahzûmî, **ed-Dersü'n-Nahviyyü fî Bağdâd**, 2. Baskı, Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1987, s. 7 vd; Mahmûd Hüseynî Mahmûd, **el-Medresetü'l-Bağdâdiyye fî Târîhi'n-Nahvi'l-Arabî**, 1. Baskı, Beyrut: Müessetü'r-Risâle, Dâru Ammâr, 1986, s. 117.

[80] ez-Zübeydî, s. 315-323.

[81] Dayf, s. 245.

[82] Saîd el-Efğânî, **Min Târîhi'n-Nahv**, 2. Basım, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978, s. 95.

[83] İbnü'n-Nedîm, c. 1, s. 85. İbnü'n-Nedîm açıkça Bağdat Mektebi demeksizin (من خلطوا المذهبين) ifadesini kullanır.

[84] Dayf, s. 246; Bakırcı ve Demirayak, s. 75; Gümüş, s. 42.

[85] Bakırcı ve Demirayak, s. 75.

bulunduğu için Bağdatlı nahivciler tamamen bağımsız da olamamışlardır. Bunun sonucu olarak da Bağdat mektebinde temelde iki eğilim yan yana yürümeye devam etmiştir: Kûfî eğilim ve Basrî eğilim. Fakat her ne kadar ilk nesildeki nahivcilerin çoğunluğunda Kûfe'ye olan eğilim ağır basmakta ise de Basra Mektebi'ne olan eğilim zamanla daha belirgin hale gelmiştir.[86]

Bağdat Dil Mektebi'nin ilk neslinde üç isim öne çıkmaktadır: Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. Keysân (ö. 299/911), Ebû Bekir b. Şukayr (ö. 315/927) ve Ebû Bekir b. el-Hayyât (ö. 320/932). İbnü'n-Nedîm, hem Muhammed b. Yezîd el-Ezdî el-Müberred'den hem de Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ Sa'leb'den ders alan İbn Keysân'ın, nahivle alakalı kitapları arasından; *Muhtasaru'n-Nahv* ve *el-Mesâil alâ Mezhebi'n-Nahviyyîn mi'm-Mahtelefe fihi'l-Basriyyûn ve'l-Kûfiyyûn*'u zikretmektedir.[87]

Daha sonra Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî (ö. 337/950)'yi zikredebiliriz. İki eseri meşhurdur: 1- *el-Îdâh fî Ileli'n-Nahv*: Bu eserde Zeccâcî, nahiv kâidelerinin dayandığı delil ve gerekçeleri izah etmeyi hedeflemiştir. Bu eser, Mâzin el-Mübârek tarafından tahkik edilerek 1979 yılında Kâhire'de neşredilmiştir.[88] 2- *el-Cümel*: Zeccâcî, bu eserinde Arap gramerine dair başlıca konuları ele almıştır. İlk defa Muhammed b. Şeneb tarafından 1926'da Cezâyir'de; ikinci olarak da Ali Tevfik el-Hamad tarafından 1982'de İrbid'de neşredilmiştir. [89] *el-Cümel*, ortaçağ boyunca nahivcilerin el kitabı olma durumunu korumuş ve yüz yirmiden fazla şerhe konu olmuştur.[90]

Ebû Ali el-Hasan b. Ahmed b. Abdulğaffâr ef-Fârisî (ö. 377/987) de bu mektebin önemli dilcilerindendir. *el-Îdâh fi'n-Nahv*, kaleme aldığı en önemli eserlerinden biridir.[91]

Ebû Ali el-Fârisî'nin öğrencilerinden olan Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî (ö. 392/1002) de bu mektebin seçkin şahsiyetlerinden biridir. İbn Cinnî, arkasında oldukça

[86] Mahmûd, s. 115; Dayf, s. 246.
[87] İbnü'n-Nedîm, s. 89.
[88] Demirayak ve Çöğenli, s. 144.
[89] Demirayak ve Çöğenli, s. 164.
[90] Gümüş, s. 43.
[91] Bakırcı ve Demirayak, s. 84.

muteber eserler bırakmıştır. *el-Hasâis, Sırru Sınâati'l-İrâb* ve *el-Munsıf* bunlardandır. *el-Hasâis*, İbn Cinnî'nin filolojiye dair yazdığı eseridir. İbn Cinnî, filolojinin nahiv ve sarftan daha önemli olduğunu belirtir ve fıkıh için fıkıh usülü ne ise nahiv için de filolojinin aynı konumda olduğunu belirtir. Bu eser, Muhammed Ali en-Neccâr tarafından 1952 yılında Beyrût'ta üç cilt halinde basılmıştır.[92] *el-Munsıf* ise İbn Cinnî'nin, Ebû Osmân el-Mâzinî'ye ait olan *et-Tasrîf* adlı esere yazdığı geniş bir şerhidir. Sarf ilminde en geniş ve en önemli kaynaklardan biri olan eser, İbrahim Mustafa ve Abdullah Emîn tarafından tahkik edilerek üç cilt halinde 1954-1960 yılları arasında Mısır'da neşredilmiştir.[93]

Meşhur tefsirci ve dilci Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) de bu mektepten sayılmaktadır. Arap dilinde çok yetkin bir âlim olan Zemahşerî'nin farklı dallarda eserleri vardır: *Esâsü'l-Belâğa* adındaki lügatı, kelimelerin mecâzî anlamlarını da verir. 1881 ve 1922'de Kâhire'de; 1893'te Laknov'da; 1906'da Haydarabad'da ve 1965'te Beyrût'ta basılmıştır.[94] *el-Fâik fî Ğarîbi'l-Hadîs* adlı eseri hadislerin garip kelimelerini açıklayan bir garîbü'l-hadîs lügatıdır. *el-Keşşâf* adlı eseri, Kur'ân tefsiridir. Kendisinden sonraki pek çok tefsire kaynaklık etmiştir. *el-Mufassal fî Ilmi'l-Arabiyye* adlı eseri ise gramere dairdir. *el-Mufassal*'ın pek çok neşri vardır. En son Muhammed Izzüddîn es-Suaydî tarafından 1990'da Beyrût'ta yayınlanmıştır.[95]

Ebû'l-Berekât Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî (ö. 577/1180) de bu mektebin öne çıkan isimlerindendir. O'nun *el-İnsâf fî Mesâili'l-Hılâf Beyne'n-Nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn* adlı eseri, nahivle iştigâl edenlerce pek meşhur olmuş bir kitaptır. Enbârî, bu kitabında Basra ve Kûfe nahivcilerinin ihtilaf ettikleri konuları ele almıştır. Kitapta, tarafların görüşlerini ve delillerini ortaya koyarak tercihlerde bulunmuştur. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd tarafından tahkik edilen eser, 1961'de iki cilt olarak Kâhire'de basılmıştır.[96]

[92] Demirayak ve Çöğenli, s. 145.
[93] Demirayak ve Çöğenli, s. 165.
[94] Demirayak ve Çöğenli, s. 131.
[95] Demirayak ve Çöğenli, s. 166.
[96] Demirayak ve Çöğenli, s. 175.

Son olarak, irâbu'l-Kurân ve irâbu'l-hadîs dallarında yazdığı eserlerle tanınan Ebû'l-Bekâ Abdullah b. el-Hüseyin el-Ukberî (h. 616/1219)'yi de zikredebiliriz. *İmlâü Mâ Menne bihi'r-Rahmân* ve *İrâbu Mâ Yüşkilü min Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî* adlarındaki eserleri yanında *Mesâil Hılâfiyye fi'n-Nahv* adında bir eseri de vardır. Son eser, Enbârî'nin *el-İnsâf*'ıyla aynı türden bir eser olup Muhammed Hayr el-Hulvânî tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.[97]

4. ENDÜLÜS DİL MEKTEBİ

Endülüs, 93/711'de Emeviler tarafından fethedildiğinde öncelikli olarak askeri çalışmalar yapıldığından nahiv çalışmaları biraz gecikmeli olarak, Abdurrahman ed-Dâhil döneminde, 138/756 yılında bölgede hakimiyet tam anlamıyla sağlandıktan sonra, başlamıştır.[98]

Endülüs Mektebi de Bağdat Mektebi gibi, Basra ve Kûfe mekteplerinin görüşlerini mezceden bir mekteptir. Onlar ayrıca Bağdatlı dilcilerin görüşlerini tercih imkanına sahip olmanın yanında orijinal görüşler de ortaya koymuşlardır.[99]

Nahiv ilmini gerçek anlamda Endülüs'te ilk başlatan kişi, Cûdî b. Osmân el-Mevrûrî (ö. 198/813)'dir. el-Mevrûrî, doğuya seyahat ederek Kisâî ve Ferrâ'dan ders almıştır. Endülüs'e Kûfeli dilcilerin kitaplarını ilk getiren ve orada nahve dair ilk eser yazan da odur.[100]

İ'râbu'l-Kur'ân sahasında bir kitabı bulunan Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî (ö. 238/852), Kisâî'nin kitabını şerheden Müferric b. Mâlik en-Nahvî ve Endülüs'te meşhur olan bir nahiv kitabı yazmış olan Ebû Bekir b. Hâtıb da el-Mevrûrî'nin muâsırı olan nahivcilerdir. Bu dönemde Endülüs'te Kûfe ekolünün etkisi vardır. Endülüslü nahivciler, Basra nahviyle daha sonraları ilgilenmeye başlamışlardır.[101]

Daha sonraki nesilde el-Ufuşnîk Muhammed b. Mûsâ b. Hişâm (ö. 307/919), Ahmed b. Yûsuf b. Haccâc (ö. 336/947) ve Muhammed b. Yahyâ el-Mühellebî er-

[97] Demirayak ve Çöğenli, s. 176.
[98] Bakırcı ve Demirayak, s. 107.
[99] Gümüş, s. 46.
[100] Dayf, s. 289.
[101] Dayf, s. 289.

Rabâhî (ö. 353/964), doğuya seyahat etmişler, Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını okuyarak Basra Mektebinin nahvini Endülüs'e taşıyan kişiler olmuşlardır. Basra nahvini Endülüs'e taşıyan önemli dilcilerden biri de *Kitâbu'l-Emsâl* adlı ansiklopedik eseriyle bilinen Ebû Ali el-Kâlî (ö. 366/977)'dir. *Kitâbu'l-Ef'âl* sahibi Ebû Bekir İbnü'l-Kûtiyye (ö. 367/977), dil ve gramer âlimlerinin biyografilerini ihtiva eden *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lüğaviyyîn* adlı eseriyle şöhret bulan Muhammed b. el-Hasan ez-Zübeydî (ö. 379/1006) ve *el-Muhassas* adlı lügatıyla tanınan İbn Sîde (ö. 448/1056) de bu ekolün öne çıkan isimleri arasındadır.[102]

Hiç şüphesiz Endülüs Mektebi'nin en dikkat çekici isimlerinden biri, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdurrahmân b. Muhammed b. Madâ (ö. 592/1195)'dır. İbn Madâ'yı farklı kılan taraf, onun önceki dilcilerin genel kabul gören görüşlerini reddederek ezberleri bozmuş olmasıdır. Ona göre nahivde yapılan takdîrler, tevîller, talîller, kıyâslar ve benzeri teferruatlara nahiv öğreniminde ihtiyaç yoktur. Bunların nahivden çıkarılması gerekir. Bunların geçerli olduğuna dair nahivcilerin ittifak etmiş olması bir hüccet değildir. O, bu görüşlerinin *el-Müşrik fî'n-Nahv, Tenzîhü'l-Kur'ân ammâ Lâ Yelîku bi'l-Beyân* ve *er-Redd ale'n-Nuhât* adlı eserleriyle ortaya koymuştur. Fakat İbn Madâ'nın görüşleri nahivcilerce pek tutulmamıştır.[103]

Bu ekolün en meşhur isimlerinden biri de Cemâlettîn Muhammed b. Abdullah b. Abdullah b. Mâlik et-Taî (ö. 672/1274)'dir. İbn Mâlik'in otuza yakın eseri arasında en çok meşhur olanı, Arap gramerini bin beyitte özetlediği *el-Elfiyye* adlı manzûmesidir. Bu eser, yazıldığından beri medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş, hatta bugün bile okutulmaya devam etmektedir. [104] *el-Elfiye*'nin *İbn Akîl Şerhi* meşhurdur. Bu şerh Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd tarafından tahkik edilmiştir.[105]

İbn Mâlik'ten sonra dikkat çeken diğer bir isim de İbn Âcurrûm Muammed b. Muhammed es-Senhâcî (ö. 723/1323)'dir. *el-Mukaddimetü'l-Âcurrûmiyye* adlı eseri, kısalığı sayesinde oldukça tutulan bir gramer metnidir.[106] Bu esere, Muhammed

[102] Bakırcı ve Demirayak, s. 110.
[103] Gümüş, s. 46, 47; Dayf, s. 304.
[104] Gümüş, s. 47; Dayf, s. 309.
[105] Bahâüddîn Abdullah b. Akîl, **Şerhu'bni Akîl alâ Elfiyyeti'bni Mâlik**, 2. Baskı, Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003.
[106] Gümüş, s. 48.

Muhyiddîn Abdülhamîd tarafından *et-Tuhfetü's-Seniyye* isimli bir şerh yazılmıştır.[107] İbn Acurrûm'un bu eserini, Şerefüddîn el-Amrîtî (ö. 890/1485), *ed-Dürretü'l-Behiyye fî Nazmi'l-Âcurrûmiyye* adıyla manzûm hale getirmiştir.[108]

Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) de bu mektebin son dönemde yetiştirdiği müstesnâ bir dilcidir. Türkçe, Farsça, Habeşçe ve Himyerce dillerini bilen Ebû Hayyân'ın *Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk*, *Zehvü'l-Mülk fî Nahvi't-Türk*, *Nefhatü'l-Misk fî Sîreti't-Türk* gibi Türkçe ve Türklere dair eserleri bulunmaktadır. Gramer ağırlıklı bir Kur'ân tefsiri olan *el-Bahru'l-Muhît*'i meşhurdur. *İrtişâfü'd-Darab min Lisâni'l-Arab*, *Ğâyetü'l-İhsân fi'n-Nahv*, *Tezkiratü'n-Nuhât* ve İbn-i Mâlik'in *et-Teshîl* adlı eserine yazdığı bir şerh olan *et-Tezyîl ve't-Tekmîl* onun nahivle ilgili eserleridir.[109]

5. MISIR DİL MEKTEBİ

Aslında Mısır Mektebi de tıpkı Endülüs Mektebi gibi, kendine has bir eğilimi ve usûlü olan, müstakil bir mektep değildir. Bu mektebin nahivcileri, Bağdat Mektebi'nin nahivcileri gibi Basra ve Kûfe mekteplerinin görüşlerini takip etmişler, bazen ikisi arasında tercihte bulunmuşlar ve bazen de bunlara yeni görüşler ilave etmişlerdir. Dolayısıyla Mısır Mektebi de Endülüs Mektebi gibi, bölge itibariyle ayrı olduğu ve az da olsa bazı orijinal görüşlere sahip olduğu için ayrı bir mektep olarak ele alınmaktadır.[110]

Mısır'daki gramer çalışmaları, başlangıçta kıraat çalışmalarına bağlı olarak yürütülüyordu. Hicrî III. asra kadar kıraat ilminden bağımsız bir gramer çalışması ortada yoktu. Kıraat ekolü bütün özellikleri ve ileri gelen temsilcileriyle tam anlamıyla istikrâr bulduktan sonra bazı kıraat âlimleri vasıtasıyla dil ve nahiv çalışmaları da başlamıştır.[111]

---

[107] Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, **et-Tuhfetü's-Seniyye bi-Şerhi'l-Mukaddimeti'l-Âcurrûmiyye**, Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2002.
[108] Şerefüddîn el-Amrîtî, **ed-Dürretü'l-Behiyye fî Nazmi'l-Âcurrûmiyye** ("Mecmûatü Manzûmâti Ümmehâti'l-Ulûm" adlı derleme eserin içinde.) 1. Baskı, Dımaşk: Mektebetü Dâri'l-Beyrûtî, 2001.
[109] Bakırcı ve Demirayak, s. 118.
[110] Gümüş, s. 49.
[111] Bakırcı ve Demirayak, s. 123.

Mısır'da nahiv ilminin gerçek anlamdaki ilk temsilcisi Vellâd b. Muhammed et-Temîmî (ö. 263/876)'dir. Aslen Basralı olan Vellâd, Fustât'ta büyümüştür. Irak'a seyahat ederek orada el-Halîl b. Ahmed'den nahiv ilmini öğrenmiş ve sonra da Mısır'a gelerek bu ilmi okutmaya başlamıştır.[112]

Vellâd'dan sonra gelen dilciler aynı çizgiyi takip ederek Irak'a gitmişler ve orada tahsil ettikleri ilmi Mısır'a taşımışlardır.[113]

Vellâd'dan sonra, Ahmed b. Cafer ed-Dineveri (ö. 289/902), Muhammed b. Vellâd et-Temîmî (ö. 298/910), Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Vellâd (ö. 332/941) ve Kürâu'n-Neml adıyla tanınan Ali b. el-Hasan el-Hünâî (ö. 320/932), bu mektebin öne çıkan isimleri olmuştur.[114]

Bu mektebin en gözde simalarından biri şüphesiz Ebû Cafer en-Nahhâs (ö. 338/950)'tır. Aslen Mısırlı olan Nahhâs, Bağdat'a giderek oradaki hocalardan ders almıştır. Nahve dair *el-Kâfî*, *et-Tüffâha fi'n-Nahv* ve *el-Muknî* adında üç eseri bulunan Nahhâs'ın *İ'râbu'l-Kur'ân* adlı eseri dil ve nahiv sahasında önemli bir yere sahiptir. Câhiliye döneminin meşhur şâirlerinden dokuz tanesinin muallakasını şerh ettiği *Şerhu'l-Kasâidi't-Tis'* adlı bir eseri de vardır.[115]

Nahhâs'tan sonra Ebû Muhammed Abdullah b. Berrî (ö. 502/1107) ve Yahya b. Mu'tî (ö. 628/1231) öne çıkmaktadır. İbn Mu'tî'nin 1021 beyitten oluşan *ed-Dürretü'l-Elfiyye fî Ilmi'l-Arabiyye* adlı eseri meşhurdur.[116]

Nahivde kendine has görüşleri olan ve birçok konuda seleflerinden ayrılan, daha çok İbnü'l-Hâcib diye tanınan Cemâleddîn Ebû Amr Osman b. Ömer (ö. 646/1249), Mısır ekolünün en meşhur isimlerindendir. Nahiv alanında telif ettiği *el-Kâfiye* adlı muhtasar eseri, Arapça öğreniminde tutulan bir eser olmuştur. Eser çok

[112] Bakırcı ve Demirayak, s. 124.
[113] Gümüş, s. 49.
[114] Dayf, s. 328.
[115] Bakırcı ve Demirayak, s. 127.
[116] Gümüş, s. 50.

muhtasar olduğu için bizzat kendisi bir şerh yazmıştır. Yine onun sarfa dair yazdığı eseri *eş-Şâfiye* de muhtasarlıkta *el-Kâfiye*'ye eş değer olarak görülmüştür.[117]

İbnü'l-Hâcib'ten sonra bu ekolün öne çıkan diğer bir nahivcisi de Cemâleddîn Abdullah b. Yusuf b. Abdullah b. Hişâm (ö. 761/1360)'dır. Arapça öğretiminde İbn Hişâm'ın kitapları önemli bir mevki elde etmiştir. Bu kitaplardan birkaçı; *Katru'n-Nedâ ve Bellü's-Sada, Şuzûru'z-Zeheb fî Marifeti Kelâmi'l-Arab, Evdahu'l-Mesâlik ilâ Elfiyyeti'bni Mâlik, Muğnî'l-Lebîb an Kütübi'l-Eârîb*'tir. Bunlardan bazıları günümüzde de ders kitabı olarak okutulmaktadır. Bu kitapların ders kitabı olarak tercih edilmesinin sebebi, müellifinin gereksiz tartışmalardan uzak durarak nahiv konularını muhtasar ve sistemli bir şekilde işlemiş olmasıdır.[118]

Mısır Mektebi'nin son halkasında temâyüz eden isim, henüz on yedi yaşındayken icâzet alarak Arapça okutmaya başlayan ve hemen hemen İslâmî ilimlerin her dalında eser vermiş, üretken bir âlim olan Celâleddîn Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Suyûtî (ö. 911/1505)'dir. Nahiv metodolojisiyle alakalı *el-İktirâh fî Usûli'n-Nahv* ve *el-Eşbâh ve'n-Nezâir* adlı iki mühim eseri bulunan es-Suyûtî'nin gramere dair en önemli eseri ise *Hem'u'l-Hevâmi' Şerhu Cem'ı'l-Cevâmi'*'dir.[119]

[117] Gümüş, s. 50.
[118] Bakırcı ve Demirayak, s. 142.
[119] Bakırcı ve Demirayak, s. 146.

III. KIRAATLER, TARİHÎ SEYRİ VE BAŞLICA KIRAAT İMAMLARI

A. TANIMI VE TARİHÎ SEYRİ

Kıraat kelimesi, Arapça (ق ر أ) kökünden gelen bir mastardır. Bu kök sözlükte; zamanın geçmesi, kadının âdetli olması veya âdetten temizlenmesi, gebe kadının doğurması, hayvanın hâmile kalması ve doğurması, rüzgarın vaktinde esmesi, bir şeyi bir şeye katmak, okumak, tilâvet etmek, telaffuz etmek, dönmek, yaklaşmak, gibi anlamlara gelmektedir.[120] Ancak okumak ve tilâvet etmek anlamları Kur'ân'ın vahyedilmesinden önce yaygın değildir.[121]

Kavram olarak kıraat ise, Kur'ân kelimelerinin nasıl okunacağını ve râvîlerine nisbet etmek suretiyle bu kelimeler üzerindeki farklı okuyuşları konu edinen bir ilimdir.[122]

Kâri, genel anlamıyla "Kur'ân tilâvet eden" demektir. Kurrâ ise kârî kelimesinin çoğulu olup yedi veya on mütevâtir kıraatin kendilerine nisbet edildiği meşhûr imamlar için de kullanılmaktadır.[123]

Mukrî terimi ise "kıraatleri sağlam ve kesintisiz bir isnâdla almış bir üstâttan müşâfehe yoluyla (ağızdan ağza) rivayet eden kıraat âlimi" anlamına gelir.[124]

Kıraatler, dili Arapça olan Kur'ân metninin lafzına yönelik okunuş şekilleridir. Farklı okuyuşların odaklandığı hususlar, dilbilimi ve özellikle gramer konuları ile buna

---

[120] İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, ed-Dâru'l-Mısriyye, c. 1, s. 123 – 128; el-Fîrûzâbâdî, s. 49.
[121] Abdülhamit Birışık, **Kıraat İlmi ve Tarihi**, İstanbul: Yüce Matbaacılık, 2004, s. 15.
[122] Birışık, s. 17.
[123] İsmail Karaçam, **Kıraat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri ve Mütevâtir Kıraatlerin Yorum Farklılıklarına Etkisi**, İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Yayınları Nu: 128, 1996, s. 79.
[124] Abdülhamit Birışık, "Kıraat", **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, 2002, c. 25, s. 426.

bağlı olarak üslup ve estetiği doğrudan ilgilendiren konular olduğundan, kıraatler hemen her yönüyle filolojik bir hadisedir. [125]

Sahîh bir hadiste[126] geçen *'yedi harf'*e getirilen yorumlardan biri de Kur'ân'ın farklı Arap lehçelerine göre inmiş olmasıdır. Buna göre kıraat farklılıkları, aslında birbirinden farklı olan Arap lehçelerine dayanır.

Lehçe farklılıkları her dilde olduğu gibi Arap dilinde de bulunmakta ve Kur'ân'ın indirildiği dönem Arapça'sı da çeşitli lehçelerden beslenmekteydi. Her ne kadar dönemin medeniyet ve kültür beşikleri olan Mekke ve Medîne gibi şehirlerde lehçeler üstü ortak bir dil oluşmakta idiyse de genelde her kabile, tabiî olarak kendine özgü lehçesini kullanmaya devam ediyordu.[127]

Bu konuya dair Ahmed Hasan ez-Zeyyât şunları kaydediyor:

"İslâm'ın nûru ortaya çıktığında lehçelerin birleşip ortak bir dil haline dönüşmesi henüz gerçekleşmemişti. İnsanların dillerinde; feth-imâle, izhâr-idgâm, med-kasr, hemzenin tahkîki-teshîli, bir harfin terkîki-tefhîmi, (لُهُمُ) *ve* (إليهُمُ) *gibi zamirlerde* (ـــهـ) *ve* (ـــم) *harflerinin dammeli okunması gibi farklı konuşma şekilleri varlığını sürdürmeye devam ediyordu. İşte hal böyleyken Kur'ân-ı Kerîm, Kureyş lehçesiyle nâzil olunca Kureyş dışındaki kabileler, doğal olarak, alışageldikleri lehçelerini bırakıp da Kur'ân'ı Kureyş lehçesiyle okumayı başaramadılar. Onu kendi lehçeleriyle okudular, Peygamber (s) de Kur'ân insanlar tarafından kolaylıkla okunsun diye bu duruma izin verdi."*[128]

Hz. Muhammed (s)'in çevresinde bulunan müslüman Araplara, Kur'ân'ı kendi lehçelerine göre okuma iznini vermesine dair Buhârî'de kaydedilen bir hadîste anlatılan olay şudur: Bir gün Ömer b. el-Hattâb, Hişâm b. Hakîm'i namazda Furkân Sûresi'ni okurken işitmiştir. Hişâm sûreyi, daha önce Peygamber (s)'in Ömer'e okutmadığı bir

[125] İsmail Durmuş, "Arap Dili ve Lehçeleri Açısından Kıraatler", **Kuran ve Tefsir Araştırmaları**, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002, s. 437.
[126] Buhârî, **Sahîh** (Kitâbu Fezâili'l-Kur'ân; 5 ve 27), İstanbul: Çağrı Yayınları, c. 6, s. 111.
[127] Mustafa Altundağ, "Sahîh Kıraatlerin Arap Lehçeleriyle İlişkisi Üzerine", **M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dersgisi**, 2001, sa. 20, s. 23 vd.
[128] ez-Zeyyât, s. 70.

şekilde okumaktadır. Ömer, bunun üzerine Hişâm'ı Peygamber (s)'in huzuruna götürerek durumu ona haber verir. Hz. Peygamber (s) de her ikisine ayrı ayrı Kur'ân'ı okutup dinledikten sonra her iki okuyuştan sonra da *"Bu şekilde indirildi. Bu Kur'ân, yedi harf üzere indirilmiştir. Ondan kolayınıza geleni okuyun."* der.[129]

Bu izin, kıraat farklılıklarının önemli dayanağı olmuştur. Sahâbe, Hz. Muhammed'in vefatından sonra da Kur'ân kıraatine önem vermiş, farklı okuyuşları ve ilgili rivâyetleri muhafaza etmiştir. Kur'ân âyetleri, Hz. Ebû Bekir zamanında iki kapak arasında toplanmıştır. Fakat Kur'ân'ı Hz. Peygamber'den öğrenen ve kendileri için özel nüsha oluşturan bazı sahâbîler, şartlar gereği gittikleri uzak bölgelerde kendi kıraatlerini öğretmişler, bunun sonucunda İslâm coğrafyasında farklı okuyuşlar boy göstermiştir. Bu farklılıkları ortadan kaldırmak isteyen Hz. Osman, asıl nüshadan kopyalar (istinsâh) yaptırarak önemli merkezlere göndermiştir. Fakat Kureyş lehçesine göre kopyalanan bu nüshalarda hareke ve nokta bulunmadığı için kıraat farklılıkları günümüze kadar gelmiştir. Yani mushaf hattı da bir yerde kıraatlere imkan verecek şekildedir. İbnü'l-Cezerî, bu mushafların, nakli sahîh ve tilâveti sâbit olan okuyuşlara da ihtimalli olması için hareke ve noktalardan tecrit edildiğini söylemiştir.[130]

Hz. Osman mushaflarının İslâm coğrafyasına dağıtılmasından sonra, öncelikle bu mushafların gönderildiği şehirler olmak üzere, kıraat ilmi merkezleri doğmuştur. Kıraat ilmine dair yazılan eserlerin 70 (689)'li yıllara kadar gidiyor olması ve büyük kıraat imamlarının tâbiînden olması bu ilmin kısa zamanda aldığı mesafeyi göstermesi açısından dikkate değerdir. Hicrî ilk üç asırda daha çok Mekke, Medîne, Kûfe, Basra ve Şam gibi şehirlerde yoğunlaşan kıraat çalışmaları, fetihlere paralel olarak Mısır, Kuzey Afrika, Endülüs, İran, Anadolu ve Orta Asya'ya kadar yayılmıştır.

İlk eserlere ve çalışmalara bakıldığında kendi içinde tutarlı olan kıraatlerin sayısının otuza vardığı görülmektedir. Fakat daha sonra oluşan genel eğilime göre İbn Mücâhid (ö. 324/936)'in *Kitâbü's-Seb'a*'sında yaptığı yedili tasnîf yaygınlık kazanmıştır. Bu tasnîfte; Nâfi', İbn Kesîr, Âsım, Hamza, Kisâî, Ebû Amr ve İbn Âmir adlarıyla şöhret bulan kıraat imamlarının kıraatlerine yer verilmiştir. İbn Mihrân en-

[129] Buhârî, s. 111. (كَذَلِكَ أُنْزِلَتْ، إِنَّ هَذَا القُرْآنَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرُفٍ فَاقْرَؤُوا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ)

[130] İbnü'l-Cezerî, **en-Neşr fî'l-Kırââti'l-Aşr**, 1. Baskı, Dımaşk: Matbaatü't-Tevfîk, h. 1345, c. 1, s. 7.

Nîsâbûrî (ö. 383/992), *el-Gâye fi'l-Kırââti'l-Aşr* adlı eseriyle onlu tasnîfi ortaya koyan ilk müellif olmuştur. Bu tasnifte, sayılan imamlara; Ebû Cafer, Yakûb ve Halef adlı imamlar ilave edilmiştir. Fakat onlu tasnif, belki de yedi harf hadisinin de etkisiyle yedili tasnîf kadar yaygınlaşamamıştır. İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*, *Tayyibetü'n-Neşr*, *Takrîbü'n-Neşr* gibi eserleriyle onlu kıraati, kıraat öğretiminde bir tarîk haline getiren kişidir. Kıraatlerin tasnîf çalışmalarının bir devamı olarak önce İbnü'l-Cezerî, *Nihâyetü'l-Berere fi'l-Kırââti's-Selâs ez-Zâide ale'l-Aşere* adlı eserinde on kıraate, İbn Muhaysın, A'meş ve Hasan Basrî'nin kıraatlerini eklemiş; sonra da Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî ve Ahmed b. Muhamed el-Bennâ, bunlara el-Yezîdî'nin kıraatini de ekleyerek on dörtlü kıraat tasnîfini ortaya çıkarmışlardır. Fakat bu son dört kıraat, içlerinde sahîh kıraatin şartlarını taşıyan okuyuşlar ihtivâ etseler de geneli itibariyle şâz olarak nitelendirilmiştir.

Bugün İslâm ülkelerinde kıraat ilminin aşere ölçüsünde öğretimi devam etmekle birlikte Nâfi' kıraatinin Verş rivayeti Kuzey Afrika'da, Ebû Amr kıraati Sudan ve yöresinde, Âsım kıraatinin Hafs rivâyeti de İslâm dünyasının geri kalan bölgelerinde yaygın olarak okunmaktadır.

Kıraatler, genel olarak sahîh ve şâz diye ikiye ayrılır. Sahîh kıraatlerde; muttasıl bir senetle Hz. Peygamber'e ulaşmak, Hz. Osman'ın çoğaltıp büyük şehirlere gönderdiği mushaflardan birine takdîren de olsa uymak ve bir vecihle de olsa Arap diline uygun düşmek şartları aranır. Bu şartlardan birini dahi kaybeden kıraatler şâz kıraat adını alır. Şâz kıraatler namazlarda ve ibâdet maksatlı okunamaz fakat, fıkhî meselelerin çözümünde ve Arap dilinde şâhit olarak kullanılabilir.[131]

B. KIRAAT İMAMLARI

Kıraatler bir tercih meselesi olduğu için tercihi yapan kişinin adına nisbet edilirler. Biz burada kendilerine kıraat nisbet edilen on dört imam hakkında kısaca bilgi vereceğiz.

[131] Birışık, "Kıraat", s. 427.

1. NÂFİ' EL-MEDENÎ

Ebû Abdurrahman Nâfi' b. Abdurrahman b. Ebû Nuaym el-Leysî el-Medenî, takriben 70 (689) yılında doğdu. İsfehanlıdır, fakat ten renginin siyah olması, ailesinin İsfehân'a başka yerden gelmiş olabileceğini göstermektedir. Kıraat tahsilini Medîne'de yaptı ve yetmiş kadar sahâbîden kıraat aldı.[132] Kıraat hocaları; Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec, Ebû Cafer Yezîd b. el-Ka'kâ' el-Kârî, Şeybe b. Nisâh b. Sercis b. Yakûb, Müslim b. Cündeb el-Hüzelî, Yezîd b. Rûmân ve Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî'dir. Bu hocaları da Übey b. Ka'b ve Zeyd b. Sâbit'in talebelerinden kıraat okumuşlardır.[133]

Nâfi', takriben Medine'de yetmiş yıl kıraat okutmuş, burada kıraat ilminin üstadı olmuştur. Endülüslü kıraat ve dil âlimi Mekkî b. Ebû Tâlib el-Kaysî, Nâfi' ve Âsım kıraatlerini, kıraatlerin en evlâsı, senedi en sağlam olanı ve Arapça bakımından en fasihi kabul eder. Fesâhatte bunları Ebû Amr ve Kisâî'nin kıraatleri takip eder. Mâlik b. Enes ve Ahmed b. Hanbel de Nâfi'nin kıraatte otorite olduğunu ifade etmişlerdir.

Nâfi', çok sayıda kıraat rivayeti ve bilgisi almış olmasına rağmen bunlardan sadece bir kısmını kendi okuyuşu olarak tescil etmiş ve talebelerine aktarmıştır. Bu konudaki şu sözü çok meşhurdur: *"Kendilerinden kıraat okuduğum kimselerden bir okuyuş üzerinde iki kişinin ittifâk etmesi durumunda o kıraati aldım, ihtilâf edildiğinde ise terk ettim."* Nâfi', 169 (785) yılında Medine'de vefat etti.[134]

Nâfi'nin kıraati, râvîlerinden Kâlûn ve Verş tarafından günümüze kadar intikal ettirilmiştir. İsmâil b. Cafer ve İshâk b. Muhammed el-Müseyyibî adlarında iki râvîsi daha vardır.[135]

Asıl adı, Ebû Mûsâ Îsâ b. Mînâ b. Verdân ez-Zürekî el-Esam el-Medenî olan Kâlûn, 120 (737) yılında Medîne'de doğmuş ve 220 (835)'de yine burada vefat etmiştir. Kâlûn, Rumca "iyi" anlamına gelmektedir. Kıraati iyi olduğu için hocası kendisine bu

[132] Ebû Amr ed-Dânî, **Câmiu'l-Beyân fî'l-Kırââti's-Seb'ı'l-Meşhûra**, 1. Baskı, Ankara: TDV Yayınevi, 1999, c. 1, s. 34; Birışık, s. 101.
[133] Muhammed Fehd Hârûf, **el-Müyesser fi'l-Kırââti'l-Erbaa Aşrate**, 3. Basım. Dımaşk - Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2001, s. 121.
[134] Birışık, s. 102.
[135] Ebû Amr ed-Dânî, s. 37.

lakabı vermiştir. Yirmi yılı aşkın bir süre hocası Nâfi'nin derslerine katılmış ve defalarca O'ndan Kur'ân'ı hatmetmiştir. Medine'de Arapça dersleri de vermiştir. Kâlûn'un tarîklerinden en meşhurları ve kitaplarda nakledilenleri Ebû Neşît (ö. 258/871) ve el-Hulvânî (ö. 250/864) tarîkleridir.[136] Rivayete göre Kâlûn'un ileri derecede işitme problemi vardı. Bunun için de talebelerinin dudaklarına bakarak yanlışlarını düzeltirdi.[137]

Nâfi'nin ikinci râvisinin asıl adı Osman b. Saîd b. Abdullah b. Amr olup Verş lakabı ile meşhur olmuştur. Verş, beyaz anlamına gelen bir kelimedir. Aşırı derecede beyaz olduğu için bu şekilde lakaplanmıştır. Verş, 110 yılında Mısır'ın Kıft şehrinde doğmuş, 197 (812) yılında Mısır'da vefat etmiştir. Medîne'ye Nâfi'den kıraat okumaya gelmiş ve eğitimini tamamladıktan sonra Mısır'a dönerek uzun yıllar kıraat okutmuştur. Verş'in tarîkleri, el-Ezrak (ö. 240/854) ve el-İsfehânî (ö. 296/908)'dir.[138]

2. İBN KESÎR EL-MEKKÎ

Aslen İran'lı olan Ebû Ma'bed Abdullah b. Kesîr b. el-Muttalib ed-Dârî, 45 (665) yılında Mekke'de doğdu. Burada attârlık yapıyordu. Bunun için attâr anlamında ed-dârî diye de lakaplanmıştır. Tâbiînin ikinci tabakasındandır. Sahâbîlerden Abdullah b. Zübeyr, Ebû Eyyûb el-Ensârî ve Enes b. Mâlik ile görüştü. Kıraat hocaları; Mücâhid b. Cebr, Dirbâs Mevlâ İbn Abbâs, Abdullah b. es-Sâib, İkrime el-Berberî ve Muhammed b. Kays b. Mahreme'dir. İbn Kesîr'in kıraatinin güvenilir olduğu hususunda Mekkelilerin icmâı vardır. O, hem Mekke'nin kârîsi hem de Mescid-i Haram'ın mukrîsi idi ve bu vasıfları 120 (738) yılındaki vefatına dek devam etti.[139]

İbn Kesîr'in kıraati, Ahmed b. Muhammed el-Bezzî ve Muhammed b. Abdurrahman Kunbül rivayetleriyle günümüze ulaşmıştır.

Bezzî, aslen İranlı olup 170 (786) yılında Mekke'de doğmuş ve 250 (864) yılında yine Mekke'de vefat etmiştir. Kırk yıl boyunca Mekke'de müezzinlik yapmıştır. İbn Kesîr'le aralarında 50 yıl bulunduğundan, kıraatini doğrudan O'ndan almamıştır,

[136] Ebû Amr ed-Dânî, s. 38; Birışık, 103.
[137] Hârûf, s. 134.
[138] Ebû Amr ed-Dânî, s. 38; Birışık, s. 104.
[139] Ebû Amr ed-Dânî, s. 39; Hârûf, s. 173; Birışık, s. 105.

fakat buna rağmen İbn Kesîr'in okuyuşunu daha iyi temsil ettiği için râvîsi olmuştur. Bezzî'nin Ebû Rabîa (ö. 294/906) ve İbnü'l-Habbâb (ö. 301/913) tarîkleri vardır.[140]

İbn Kesîr'in diğer râvisi olan Kunbül, 195 (811) yılında Mekke'de doğmuş ve 291 (904) yılında burada vefat etmiştir. İbn Kesîr diğer râvîleri olan el-Kavvâs ve Bezzî'den de kıraat okuyan Kunbül, tıpkı Bezzî gibi İbn Kesîr'e yetişememesine rağmen O'nun kıraatini iyi icrâ ettiği için râvîsi olabilmiştir. Kunbül'ün tarikleri, Kitâbü's-Seb'a müellifi İbn Mücâhid (ö. 324/935) ve şâz kıraatleri ile bilinen İbn Şenebûz (ö. 328/939)'dur.[141]

3. EBÛ AMR B. EL-ALÂ EL-BASRÎ

Ebû Amr b. el-Alâ b. Ammâr b. Abdullah b. el-Husayn b. el-Hâris el-Mâzinî el-Basrî, Arap asıllı olup 70 (689) yılında Mekke'de doğdu. Ömrünün son yıllarını Basra'da geçirdi fakat bir vesileyle gittiği Kûfe'de 154 (771) yılında vefat etti. Kıraat hocaları; Mücâhid b. Cebr, Saîd b. Cübeyr, Atâ b. Ebû Rabâh, İkrime b. Hâlid, İbn Kesîr, Yezîd b. Rûmân, Şeybe b. Nisâh, Ebû Cafer el-Kârî, Âsım b. Behdele, Yahyâ b. Ya'mer, Nasr b. Âsım ve Hasan Basrî'dir. Kıraati Basra'da büyük kabul görmüş ve kendisi Basra kıraat imamı olarak kabul edilmiştir. Arap dilcilerinden bir kısmının O'ndan istifâde etmesi Arap diline olan hâkimiyetinin bir göstergesi olup kıraatine olan itimadı da artırmıştır. Günümüzde Sudan, Nijerya ve bazı Orta Afrika ülkelerinde Ebû Amr kıraati okunmaktadır.[142]

Ebû Amr'ın kıraati, Ebû Ömer Hafs b. Ömer b. Abdülaziz b. Suhbân ed-Dûrî ve Ebû Şuayb Sâlih b. Ziyâd b. Abdullah es-Sûsî tarafından günümüze ulaştırılmıştır.

Dûrî, 150 yılında Bağdat'ta doğdu ve 248 (862) yılında Samerrâ şehrinde vefat etti. Ebû Amr'dan başka Nâfi', Hamza ve Kisâî'nin kıraatlerini de almıştır. Hadis alanında da behresi olan bir âlimdir. Kütüb-i Sitte'de rivayetlerine yer verilmiştir. Ebû'z-Za'ra (ö. 280/893) ve İbn Farah (ö. 303/915) onun iki tarîkidir.[143]

---

[140] Ebû Amr ed-Dânî, s. 41; Hârûf, s. 177; Birışık, s. 106.
[141] Hârûf, s. 179; Birışık, s. 106.
[142] Ebû Amr ed-Dânî, s. 42; Hârûf, s. 181; Birışık, s. 107.
[143] Hârûf, s. 189; Birışık, s. 109.

İran'ın Ahvaz bölgesindeki Sûs şehrine nisbetle anılan Sûsî, 261 (874) yılında Rakka'da doksan yaşlarında vefat etmiştir. Dûrî gibi hadis rivayetleri de vardır. Güvenilir bir râvîdir. Kıraatinin tarîkleri İbn Cerîr (ö. 316/928) ve İbn Cumhûr (ö. 300/912)'dur.[144]

4. İBN ÂMİR EŞ-ŞÂMÎ

Ebû İmrân Abdullah b. Âmir b. Yezîd el-Yahsubî, aslen Yemenli Arap bir aileye mensuptur. 8 (630) veya 21 (641) yılında bu günkü Ürdün'de doğdu. Dokuz yaşındayken Şam'a gitti ve 118 (736) yılındaki vefatına kadar burada yaşadı. Tâbiînin ikinci tabakasındandır. Sahâbîlerden Muâz b. Cebel, Ebû'd-Derdâ ve Fedâle b. Ubeyd'den kıraat okudu, Hz. Osman'ı Kur'ân okurken dinledi. Asıl kıraat hocası ise Hz. Osman'dan Kur'ân öğrenmiş olan Muğîre b. Ebû Şihâb el-Mahzûmî'dir. Hadis rivayetinde de bulunmuş bir râvîdir. İbn Âmir'in kıraatinin hem isnâd hem de dil açısından tatışmalı yönlerinin olduğu bildirilmektedir. İbn Hâleveyh, dil açısından problemli gördüğü yerleri şâz kıraatlerle ilgili eserinde nakletmiştir. Ancak yine de Zehebî ve İbnü'l-Cezerî gibi âlimler O'nun kıraatinin hem sıhhati konusunda şehadet etmişler hem de V. asra kadar Şam ve Yukarı Mezopotamya bölgesinde büyük kabul gördüğünü ve üzerinde icmâ edildiğini söylemişlerdir.[145]

İbn Âmir'in kıraati, günümüze Ebû'l-Velîd Hişâm b. Ammâr es-Sülemî ed-Dimaşkî ve Ebû Amr Abdullah b. Ahmed b. Beşîr b. Zekvân tarafından intikal ettirilmiştir.

Hişâm b. Ammâr, 153 (770) yılında Şam'da doğdu. Meşhur hadisçilerin kendisinden rivâyette bulunduğu muteber bir râvî olan Hişâm b. Ammâr, 245 (859) yılında vefat etti. Kıraatinin tarîkleri, Hulvânî (ö. 250/854) ve Dâcûnî (ö. 324/935)'dir.[146]

İbn Zekvân 173 (789) yılında Şam'da doğdu. Hişâm b. Ammâr ile birlikte Şam Emeviyye Camii'nde imamlık yaptı. İbn Zekvân'ın da Hişâm gibi hadisçi yönü de

[144] Hârûf, s. 198; Birışık, s. 110.
[145] Birışık, s. 110; Ebû Amr ed-Dânî, s. 47.
[146] Hârûf, s. 206; Birışık, s. 111.

vardır. Kütüb-i Sitte içerisinde rivayetleri bulunmaktadır. 242 (857) yılında Şam'da vefat etti. Tarîkleri, el-Ahfeş (ö. 292/904) ve es-Sûrî (ö. 307/919)'dir.[147]

5. ÂSIM B. BEHDELE

Ebû Bekir Âsım b. Ebû'n-Nücûd Behdele el-Esedî el-Kûfî, Muâviye döneminde Kûfe'de doğdu. Tâbiînin üçüncü tabakasındandır. Sahâbeden Hâris b. Hassân el-Bekrî ve Ebû Rimse Rifâa b. Yesribî ile görüşmesi sebebiyle tâbiûndan kabul edilir. Kendisinden kıraat okuyanlar arasında Ebû Hanîfe de bulunmaktadır. Kıraatinin Kûfe bölgesinde makbûliyetine dair aleyhte bazı şeyler söylenmiş olmasına rağmen gelişmeler bunu tasdik eder mahiyette değildir. Kıraatleri yedili olarak tasnif eden İbn Mücâhid'e kadar çok fazla şöhret yapmadığı anlaşılan Âsım kıraati, özellikle Hafs'ın rivâyetiyle, İbn Mücâhid'in ölümünü takip eden yıllardan itibaren Kûfe'nin ve hatta Ortadoğu'nun sınırlarını aşmış, nihayet XX. yüzyılda Müslümanların yaklaşık yüzde doksanının tercih ettiği bir okuyuş tarzı haline gelmiştir. Bunun sebebi, Âsım kıraatinin senedindeki sağlamlık yanında Hafs'ın rivayetindeki sadelik, Kur'ân'daki birkaç kelime istisnâ edilecek olursa kâide dışı okuyuşların bulunmayışı, imâle, işmâm ve teshîl gibi bazı mahallî şîve ve lehçelerden kaynaklanan, özellikle Arap olmayanların uygulamada zorluk çekecekleri unsurların yer almayışı olsa gerektir. Âsım 127 (745) yılının sonlarında Kûfe'de vefat etti.[148]

Hafs b. Süleyman ve Şube b. Ayyâş, Âsım kıraatinin gelecek nesillere aktarılmasında özel bir yere sahiptirler. Yahyâ b. Maîn, Hafs ve Şube'nin Âsım kıraatini en iyi bilen kişiler olduğunu ve Hafs'ın kıraatte Şube'den daha üstün olduğunu söylemiştir.[149]

Ebû Bekir Şube b. Ayyâş b. Sâlim el-Kûfî el-Hayyât el-Esedî 95 (713) yılında doğdu. Âsım dışında başka kimseden kıraat dersi ve rivâyeti almadı. Şube, Âsım'dan daha iyi bir kârî görmediğini, bunun için ondan kıraat okuduğunu söylemiştir. Hadis

[147] Hârûf, s. 276; Birışık, s. 112.
[148] Hârûf, s. 278; Birışık, s. 112; Ebû Amr ed-Dânî, s. 50.
[149] Ebû Amr ed-Dânî, s. 55.

alanında döneminin önde gelen muhaddislerinden olmuştur. 193 (809) yılında Kûfe'de vefat etmiştir. Tarîkleri, Yahyâ b. Âdem (ö. 203/818) ile el-Uleymî (ö. 243/857)'dir.[150]

Ebû Ömer Hafs b. Süleyman b. el-Muğîre el-Esedî el-Bezzâz el-Kûfî, 90 (709) yılında Kûfe'de doğdu. Üvey babası Âsım b. Behdele'nin terbiyesi altında yetişti. Kur'ân okumayı ve kıraatleri O'ndan öğrendi. Hafs, Bağdat ve Mekke'de kıraat okutmuş ve Âsım'ın kıraatini en iyi temsil eden kişi olarak bilinmiştir. Hafs rivayeti önemlidir, çünkü dünyadaki mushafların büyük bir kısmı buna göre yazılmıştır ve kıraat eğitimi de buna göre yapılmaktadır. Hafs'ın Şube ile aralarında 520 yerde ihtilaf oluğu ancak hocası Âsım ile aralarında sadece bir yerde ihtilaf bulunduğu tespit edilmiştir. Hafs, 180 (796) yılında vefat etti. Ubeyd b. es-Sabbâh (ö. 235/849) ve Amr b. es-Sabbâh (ö. 221/835) O'nun iki tarîkidir.[151]

6. HAMZA B. HABÎB EL-KÛFÎ

Ebû Umâre Hamza b. Habîb b. Umâre b. İsmail ez-Zeyyât et-Teymî el-Kûfî, 80 (699) yılında doğdu. Kûfe'de yaşadı ve 156 (773) yılında Hulvân'da vefat etti. Tâbiînin üçüncü tabakasındandır. Zeytin yağı ticareti yaptığı için zeyyât lakabını almıştır. Hamza, isnâtsız tek bir harf bile okumadığını söylemiş; Süfyân es-Sevrî de bir keresinde onu göstererek, isnâtsız tek bir harf okumadığını söylemiştir. İbn Mücâhid, yaptığı tasnif içerisinde Kûfeli iki imamla birlikte Hamza'nın kıraatini de yedili tasnif içerisine sokmuştur. Ancak gerek İbn Mücâhid öncesinde gerekse sonraki dönemde onun kıraati ile ilgili eleştiriler yapılmıştır. Onun kıraati yerine Yakûb el-Hadramî'nin kıraatinin tercih edilmesinin daha isabetli olacağı ifade edilmiştir. Ebû Şâme el-Makdisî, genel olarak onun kıraatini beğenip mütevâtir kabul ederken bazı şâz unsurların bulunduğunu da ifade etmiştir. Kıraati ile ilgili kusurların râvîlerden kaynaklandığı da söylenmektedir. Hamza b. Habîb, Kûfe kıraat imamı olmasına rağmen kıraati ilk zamanlarda Mağrib'de yayılmış, sonradan Nâfi' kıraati onun yerini almıştır. Günümüzde o bölgede, kıraatinin bazı izleri bulunmaktadır.[152]

[150] Birışık, s. 114; Ebû Amr ed-Dânî, s. 53.
[151] Birışık, s. 115; Ebû Amr ed-Dânî, s. 55.
[152] Birışık, s. 116; Ebû Amr ed-Dânî, s. 56; Hârûf, s. 376.

Hamza b. Habîb'in kıraati, Halef b. Hişâm el-Bezzâr ve Ebû Îsâ Hallâd b. Hâlid es-Sayrafî eş-Şeybânî tarafından nakledilmiştir. (Halef aynı zamanda aşere imamlarından olduğu için hakkında ayrıntılı bilgi ilerde gelecektir.)

Ebû Îsâ Hallâd b. Hâlid es-Sayrafî eş-Şeybânî 119 veya 130 yılında doğdu. Hamza'dan kıraat okumamış olmasına rağmen onun kıraatini talebesinden alması ve en iyi bir biçimde temsil etmesi sebebiyle onun iki râvîsinden biri kabul edilmiştir. Hallâd, 220 (835) yılında Kûfe'de vefat etti. Hallâd'ın kıraatinin tarîkleri, Muhammed İbnü'l-Heysem (ö. 249/863), Kasım b. Yezîd el-Vezzân (ö. 250/864) ve et-Talhâ (ö. 252/886) olmak üzere üçtür.[153]

7. ALİ B. HAMZA EL-KİSÂÎ EL-KÛFÎ

Ebû'l-Hasen Ali b. Hamza el-Kisâî el-Kûfî, İran asıllı olup 119 (737) yılında Kûfe'de doğdu ve 189 (805) yılında Rey'in Renbûye köyünde vefat etti. Bir "kisâ" (bir tür elbise) içinde ihrama girdiği için kisâî lakabını almıştır. Kıraat ilmini Hamza b. Habîb ez-Zeyyât, Îsâ b. Ömer el-Hemedânî, Muhammed b. Ebû Leylâ, Ebû Bekir b. Ayyâş'tan aldı. Kisâî, Hamza'dan sonra Kûfe'nin kıraat imamı olmuştur. Kisâî, hadis ile de meşgul olmuştur, ama ona en büyük şöhreti Arap dili ve edebiyatına olan hâkimiyeti kazandırmıştır. Hocası Hamza'nın kıraatinden seçmeler yaparak kendine özgü bir kıraat oluşturmuştur.[154]

Kisâî'nin kıraati, Ebû'l-Hâris el-Leys b. Hâlid el-Bağdâdî (ö. 240/854) ve Ebû Ömer Hafs b. Ömer ed-Dûrî (ö. 248/862) rivâyeti ile şöhret yapmıştır. Ebû'l-Hâris'in hayatı hakkında yeterli bir bilgi bulunmamaktadır. Kıraati arz yoluyla Kisâî'den öğrendi. Ebû'l-Hâris'in, yedi kıraati ve râvilerini tasnif eden eserler içerisinde Kisâî'nin iki râvisinden biri olarak anılmasının sebebi Kisâî'nin kıraatini iyi temsil etmiş olmasındandır. Hadis alanında sika ve zabtı iyi bir râvîdir. Ebû'l-Hâris'in talebeleri Muhammed b. Yahya (ö. 288/900) ve Seleme b. Âsım (ö. 270/883) aynı zamanda onun kıraatinin tarîkleridir.[155]

[153] Birışık, s. 117; Hârûf, s. 402.
[154] Birışık, s. 118; Ebû Amr ed-Dânî, s. 61; Hârûf, s. 404.
[155] Birışık, s. 119; Hârûf, s. 438.

Kisâî'nin ikinci râvîsi Ebû Ömer Hafs b. Ömer ed-Dûrî aynı zamanda Ebû Amr b. Alâ'nın ilk râvîsi olduğu için yukarıda kendisinden bahsedilmişti.

8. EBÛ CAFER EL-KÂRÎ EL-MEDENÎ

Ebû Cafer Yezîd b. el-Ka'ka' el-Mahzûmî el-Medenî, meşhûr bir tâbiîdir. Medine'de 130 yılında (747) vefat etmiştir. Çok uzun bir süre Mescid-i Nebevi'de Kur'ân dersleri vermiş olması sebebiyle Medine kıraat imamı olarak anılır. Onu, onlu grup içerisine alan ilk eser, İbn Mihrân en-Nîsâbûrî'nin *el-Gâye fi'l-Kıraâti'l-Aşr* adlı tasnifi olup kitabın sıralamasında sekizinci imam olarak yer almıştır. Kıraati ile ilgili ileri sürülen "şâz" nitelemesi isabetli görülmemiş, uzun yıllar Mescid-i Nebevî'de sahâbenin ve tâbiûnun ileri gelenleri arasında Kur'ân ve kıraat dersi veren birinin okuyuşunun yadırganmamış olması kıraatinin sıhhatinin en açık delili kabul edilmiştir.[156]

Ebû Cafer el-Kârî'nin kıraatini, râvileri İbn Verdân ile İbn Cemmâz, sonraki kuşaklara intikal ettirmiştir.

Ebû'l-Hâris Îsâ b. Verdân el-Hazzâ el-Medenî (ö. 160/777), aslen Medinelidir. Kıraati, Ebû Ca'fer el-Kârî, Şeybe b. Nisâh ve Nâfi'den arz yoluyla aldı. Kendisinden de Kâlûn, Vâkidî ve İsmail b. Cafer el-Ensârî kıraat okudu. el-Fadl b. Şâzân (ö. 290/902) ve Hibetullah b. Cafer (ö.350/961) kıraatinin iki tarîkidir.[157]

Diğer râvîsi, Ebû'r-Rebî' Süleyman b. Müslim b. Cemmâz ez-Zührî (ö. 170/786)'dir. Kıraati, Ebû Cafer'in ilk râvîsi olan Îsâ b. Verdân'ın okuduğu hocalardan arz yoluyla almıştır. Ebû Eyyûb el-Hâşimî (ö. 219/834) ve ed-Dûrî (ö. 246/860) İbn Cemmâz'ın tarîkleridir.[158]

9. YAKÛB EL-HADRAMÎ EL-BASRÎ

Ebû Muhammed Yakûb b. İshâk b. Zeyd el-Hadramî el-Basrî, Basra'da yaşamış ve yine burada vefat etmiştir (ö. 205/821). Kıraati, Sellâm b. Süleyman b. el-

[156] Birışık, s. 120; Hârûf, s. 463.
[157] Birışık, s. 121; Hârûf, s. 473.
[158] Birışık, s. 121; Hârûf, s. 474.

Münzir, Abdurrahman b. Muhaysın, Mehdi b. Meymûn el-Moğolî, Şihâb Şürnefe ve Ebü'l-Eşheb Cafer b. Hayyân'dan aldı. Ebû Amr b. Alâ'dan sonra Basra kıraat imamlığı kendisine geçmiştir. Basra Camii'nde yıllarca imamlık yapmıştır. Talebesi Ebû Hatim es-Sicistânî, onu hem kıraatteki yetkinliği hem de Kur'ân ve Arap dili bilgisindeki genişliği sebebiyle övmüştür. Kıraati konusunda bazı tartışmalar yapılmıştır. Fakat Zehebî, onun kıraatinin şâz olmadığını, böyle olsa mutlaka bu konuda nakillerin olması gerektiğini, halbuki onun kıraatini öven nakillerin bulunduğunu söylemiştir.[159]

Kıraatinin en meşhur râvîleri, Muhammed b. Mütevekkil el-Basrî Ruveys (ö. 238/852) ve Ebûl-Hasen Ravh b. Abdülmümin el-Basrî'dir (ö. 235/849).

Birinci râvî Rüveys'in tek tarîki et-Temmâr (ö. 310/922) olup onun vasıtasıyla dört tarîki daha vardır.

İkinci râvî Ravh'ın tarîkleri ise İbn Vehb (ö 270/883) ile ez-Zübeyrî (ö. 300/912)'dir.

10. HALEF B. HİŞÂM EL-KÛFÎ

Ebû Muhammed Halef b. Hişâm b. Sa'leb el-Esedî el-Bağdâdî el-Bezzâr, 150 (767) yılında doğdu ve 229 (844) yılında vefat etti. Kıraat eğitimini Bağdat ve Kûfe'de tamamladı. Hamza b. Habîb kıraatini Süleym b. Âsâ'dan, Âsım b. Behdele kıraatini Ebû Yûsuf Yakûb b. Halife el-A'şâ ve Yahyâ b. Âdem'den ve Nâfi' kıraatini İshak b. Müseyyebî'den aldı. Halef b. Hişâm'ın kıraati, bazılarınca rivâyet ve ihtiyârât olarak kabul edilmiş ve onlu tasnifte İbn Muhaysın onun yerine konulmuşsa da kıraat imamlarından farklı olarak çok sayıda isabetli tercihte bulunmuş olması sebebiyle aşere içerisinde mütâlaa edilmiştir. Kıraatini Bağdat'ta öğrettiği halde isnâdı Kûfeli olduğundan Kûfe kıraat imamı olarak kabul edilir. Ayrıca Kûfe kıraat imamı Hamza b. Habîb'in kıraatini otorite derecesinde temsil ettiği için onun râvisi sayılmıştır. Halef, hadis ile de ilgilenmiştir. Sika bir râvîdir. Müslim ve Ebû Dâvûd, hadis mecmualarında ondan rivayette bulunmuşlardır.[160]

[159] Birışık, s. 123; Hârûf, s. 475.
[160] Birışık, s. 123; Hârûf, s. 387.

Halefü'l-Âşir diye de adlandırılan Halef b. Hişâm'ın ilk râvisi İshak b. İbrahim el-Verrâk el-Mervezî el-Bağdâdî'dir (ö. 286/889). İshâk el-Verrâk, Halef ve Velîd b. Müslim'den kıraat okudu. Tarîkleri Muhammed b. İshâk (ö. 290/902), el-Burzâtî (ö. 360/970) ve İbn Ebû Ömer'dir (352/963).[161]

Halef b. Hişâm'ın ikinci râvisi Ebû'l-Hasen İdris b. Abdülkerim el-Bağdâdî el-Haddâd (ö. 292/905)'dır. Kıraati, Halef'ten ve Muhammed b. Habîb eş-Şemûnî'den almış; Âsım b. Alî, Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn, Mus'ab b. Abdullah b. ez-Zübeyrî'den bazı nakillerde bulunmuştur. eş-Şattî (ö. 370/980) ve İbn Bûyân (ö. 344/955), tarîklerinden ikisidir.[162]

11. İBN MUHAYSIN EL-MEKKÎ

Kureyş kabilesine mensup olan Ebû Hafs Ömer b. Abdurrahman b. Muhaysın es-Sehmî, Mekke'de yaşamış ve 123 (741) yılında yine Mekke'de vefat etmiştir. Mekke'de İbn Kesîr'le aynı dönemde yaşamıştır, fakat kıraati onunki kadar meşhur olmamıştır. Kıraatteki tercihlerinin çoğu şâz kabul edilen İbn Muhaysın, idgâmlar ve ibdâllerde de aşırı gitmiştir. Kıraatinde mushaf hattına aykırı okuyuşlar çokça bulunur. Kıraati fazla revaç bulmasa da hadisçiliği iyidir. Rivâyetleri sahih hadis mecmualarına girebilmiştir. En meşhur iki râvîsi, İbn Kesîr'in de râvîlerinden biri olan el-Bezzî (ö. 250/864) ve İbn Şenebûz el-Bağdâdî (ö. 328/939)'dir.[163]

12. EL-YEZÎDÎ EL-BASRÎ

128 (746) yılında doğan Yahyâ b. el-Mübârek el-Basrî el-Yezîdî, 202 (817) yılında vefat etmiştir. Emîr Yezîd b. Mansûr'la bağlantısı bulunduğu için Yezîdî diye lakaplanmıştır. Kıraat hocaları Ebû Amr b. Alâ ve İbn Cüreyc'dir. Yezîdî'nin, kıraatte hocası Ebû Amr'a muhalafet ettiği kendisine özgü bazı tercihleri vardır. Kıraati şâz olarak kabul edilmiştir. Râvîleri, Süleyman b. el-Hakem el-Bağdâdî (ö. 235/850) ve Ebû Cafer Ahmed b. Ferah el-Bağdâdî'dir.[164]

[161] Birışık, s. 124; Hârûf, s. 514.
[162] Birışık, s. 124; Hârûf, s. 519.
[163] Birışık, s. 125; Hârûf, s. 520.
[164] Birışık, s. 126; Hârûf, s. 538.

13. EL-HASAN EL-BASRÎ

Ebû Saîd el-Hasan b. Yesâr el-Basrî, Medîne'de 21 (642) yılında doğmuş ve yine burada 110 (728) yılında vefat etmiştir. Meşhûr bir tâbiîdir. Osman b. Affân'a yetişmiş, Cuma hutbesini dinlemiştir. Daha çok zâhid meşrebiyle tanınan Hasan Basrî'nin kıraat hocaları, Hitân b. Abdullah er-Rakaşî ve Ebû'l-Âliye'dir. Kıraati, yer yer yedi imamın kıraatleriyle örtüşse de genel olarak şâz kabul edilmiştir. En meşhur iki râvîsi, Ebû Nuaym Şücâ' b. Ebû Nasr el-Belhî (ö. 190/806) ve Ebû Ömer Hafs b. Ömer ed-Dûrî (ö. 248/862)'dir.[165]

14. EL-A'MEŞ EL-KÛFÎ

Asıl adı Ebû Muhammed Süleyman b. Mihrân el-Kûfî olan A'meş, Taberistanlı olup 61 (680) yılında Rey'de doğmuş, 148 (765) yılında Kûfe'de vefat etmiştir. Kıraat hocaları; Yahyâ b. Vessâb, Zeyd b. Vehb, Zir b. Hubeyş, İbrahim en-Nahaî, Mücâhid b. Cebr, Ebû'l-Âliye er-Riyâhî ve Âsım b. Behdele'dir. Hadis rivâyetiyle de iştigâl etmiştir. Kıraati şâz kıraatler arasında mütâlaa edilmiştir. Ebû'l-Abbâs el-Hasan b. Saîd b. Cafer el-Mutavviî el-Basrî (ö. 371/982) ve Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ahmed b. İbrahim eş-Şenebûzî el-Bağdâdî (ö. 388/998) onun iki râvîsidir.[166]

[165] Birışık, s. 127; Hârûf, s. 566.
[166] Birışık, s. 128; Hârûf, s. 599.

BİRİNCİ BÖLÜM

NAHİV AÇISINDAN KIRAATLER

I. İSİMLERİN FARKLI İ'RÂB KONUMLARINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

A. MÜBTEDA – MEF'ÛLÜN BİH

2/7: (خَتَمَ اللّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ)

"Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Ve onların gözlerinde de bir perde vardır."

Altı çizili kelime, muahhar mübteda olarak merfûdur. Ferrâ, ikinci bir vecih olarak, kelimenin gizli bir (جعل) fiiliyle, mef'ûlün bih olarak nasbedilmesinin de doğru olacağı kanaatini taşır. Bu kanaatini, Âsım b. Ebû'n-Nücûd'un bu kelimeyi, 45/23 (وجعل على بصره غشاوةً)'teki gibi mansûp okuduğuna dair kendisine gelen bir rivâyetle de destekler.[167]

Ferrâ'nın önerdiği veche göre cümle, isim cümlesi iken fiil cümlesi haline dönüşmüş olur. Buna göre anlam; *"Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiş, gözlerinin önüne de bir perde çekmiştir."* şeklinde olur.

2/69: (قالوا ادْعُ لنا ربّك يُبَيّنْ لنا ما لونُها)

[167] Ferrâ, I, 22.

"Dediler ki: Rabbine bizim adımıza duâ et de bize o (ineğin) renginin ne olduğunu açıklasın."

Altı çizili kelime, başındaki (ما), istifhâm edatı olduğu için, muahhar mübteda olarak merfû okunmuştur. Fakat Ferrâ'ya göre bu kelime, öncesindeki (ما), soru edatı değil de zâid harf (sıla) yapılsaydı ve mef'ûl olarak nasbedilseydi (مَا لَوْنَهَا) de doğru olurdu.[168]

Bu farklılık manayı fazla etkilememektedir: *"Dediler ki: Rabbine bizim adımıza duâ et de bize o (ineğin) rengini açıklasın."*

(وَأَن تَصُومُواْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِيَ أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ) 2/185:

"Eğer bilirseniz, oruç tutmak sizin için daha iyidir. Ramazan Ayı, kendisinde Ku'rân'ın indirildiği aydır."

Altı çizli kelime, Ferrâ'nın (ولكم شهر رمضان) şeklindeki takdîrine göre, mübteda olarak (isti'nâfen) merfûdur. Ferrâ, Hasan Basrî'nin kelimeyi, daha önce geçen (أن تصوموا) müevvel mastarının mef'ûlü yaparak mansûp okuduğunu fakat merfû vechin daha iyi (ecved) olduğunu söyler. Ayrıca Ferrâ, kelimenin daha önce geçen (الصيام) mastarının mef'ûlü olarak da nasbedilmesinin mümkün olduğunu ifade eder.[169]

Hasan Basrî'nin kıraatine göre anlam; *"Eğer bilirseniz, kendisinde Ku'rân'ın indirildiği Ramazan Ayı'nda oruç tutmak sizin için daha iyidir."* şeklinde olur.

(وأَتِموا الحج والعمرةَ لله) 2/196:

"Haccı ve umreyi Allah için tamamlayın."

[168] Ferrâ, I, 43.
[169] Ferrâ, I, 83.

Ferrâ, İbn Mes'ûd'un[170] (وأتَمُّوا الحجَّ والعمرةَ إلى البيت لله): *"Haccı ve umreyi Allah için Beytullâh'a (giderek) tamamladılar."* şeklindeki kıraatinin, (العمرة) kelimesinin atıfla mansûpluğunu pekiştirmesine rağmen bu kelimenin, öncesine atfedilmeyip mübteda olarak merfû da okunabileceğini söyler: (والعمرةُ لله). Ferrâ'ya göre bunun gerekçesi de şudur: Umre yapan kişi Beyt'i tavâf edip Safâ ile Merve arasında sa'yini yaptıktan sonra umresi tamamdır. Hacda ise kişi Arafât'ta vakfe ve diğer bütün hac menâsikini tamamlamak durumundadır. Dolayısıyla hac için "tamamlayın" emri yerindedir ama bu, umre için söz konusu olmayabilir.[171]

Bu veche göre anlam: *"Hac (menâsikini) tamamlayın. Umre de Allah içindir."*

2/236: (فمتّعوهنّ على الموسِع قَدَرُه وعلى المقتِر قَدَرُه)

"Onlara müt'a verin.[172] Zengin olana kendi imkanı (nisbetinde bir müt'a) gereklidir, fakir olana da kendi imkanı (nisbetinde bir müt'a) gereklidir."

Altı çizili kelimeler, muahhar mübteda oldukları için merfûdurlar. Fakat bu kelimeler, (لِيُعطِ الموسعُ قَدَرَه والمقترُ قَدَرَه): *"Zengin olan kendi imkanına göre, fakir olan da kendi imkanına göre versin."* anlamı göz önünde bulundurularak mef'ûl olmak üzere mansûp da yapılsalardı bu da doğru olurdu. Ferrâ, Arapların şu sözlerini de buradaki kullanıma benzetir: (أخذتُ صدقاتهم، لكل أربعين شاةً شاةٌ): *"Onların zekatlarını aldım. Her*

---

[170] Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mes'ûd b. Ğâfil b. Habib b. Şemh b. Fârr b. Mahzûm b. Sâhile b. Kâhil b. el-Hâris b. Temîm b. Sa'd b. Hüzeyl b. Müdrike b. İlyâs b. Mudar el-Hüzelî. İslâm'ı ilk kabul eden ve Mekke'de Kur'ân'ı açıktan okuyan ilk kişidir. Rasûlullah (s)'ın hizmetinde bulunmuş, O'nunla çok zaman geçirmiş büyük bir sahâbîdir. Hem Habeşistan hem de Medîne'ye hicret etmiştir. Bedir, Uhud, Hendek ve diğer savaşlara iştirak etmiştir. Kur'ân'ı güzel okuyan sahâbîlerdendir. Peygamber (s), *"İbn Ümmü Abd'ın okuyuşuna sarılın!"* diyerek onun kıraatini övmüş ve kıraatin ondan öğrenilmesini tavsiye etmiştir. Hicrî 32 yılında, atmış küsür yaşında Medîne'de vefat etmiştir. (İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Ğâbe Fî Marifeti's-Sahâbe**, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, c. 3, s. 381; İbn Abdülber, **el-İstîâb Fî Marifeti'l-Ashâb**, 1. Baskı, Ammân: Dâru'l-A'lâm, 2002, s. 407.)

[171] Ferrâ, I, 85.

[172] Müt'a: Nikahtan önce mehri belirlenmemiş, zifâf ve halvetten önce boşanmış olan kadına, gönlünü almak için verilmesi gereken mal, elbise vb. şeylerdir. (Mehmet Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, 3. Baskı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010, s. 435.)

kırk koyun için bir koyun..." Bu sözde de ikinci (شاة) kelimesi önce geçen fiilin tekrarlanması niyetiyle (أخذتُ صدقاتهم، أخذتُ لكل أربعين شاةً شاةً) nasbedilebilir: *"Her kırk koyun için bir koyun aldım."*[173]

Buna göre anlam: *"Onlara müt'a verin. Zengin olan kendi imkanına göre versin, fakir olan da kendi imkanına göre versin."* şeklindedir.

B. MÜBTEDA – MEFÛL-Ü MUTLAK

(فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أخِيهِ شَيْءٌ فاتِّباعٌ بالمعروف وأداءٌ إليه بإحسان) :2/178

"Kim maktûlün velisi tarafından affedilirse, bu durumda (maktûlün ailesi) makûl bir şekilde (diyet isteme) yoluna gitsin. (Kâtil de diyeti) onlara güzel bir şekilde ödesin."

Altı çizili mastar, Ferrâ'ya göre, (من لقِي العَدُوَّ فصبراً واحتساباً): *"Kim düşmanla karşılaşırsa sabretsin ve (sabrının) mükafatını Allah'tan beklesin."* örneğinde de olduğu gibi, emir fiili mevkiindedir. Bu örnekte masdarın (فصبراً) esas i'râbı mansûpluktur, ama merfû kılınması da câizdir. Fakat üzerinde durduğumuz âyetteki masdarın (فاتباعٌ) esas i'râbı (vechu'l-kelâm) merfûluktur. Çünkü burada kasdedilen anlam geneldir, yani (مَنْ فعَلَ هذا فعليه هذا): *"Bunu yapana şu gerekir."* anlamı söz konusudur. Burada, sadece emredilen fiili hemen yapacak olan kişiler değil, bu fiili henüz yapmamış olan kişiler de kastedilmiştir. Bununla birlikte bu masdarın nasbedilmesi de câizdir. Ferrâ, bunu genel bir kural olarak ortaya koyar ve genel manaya niyet edilmediği takdirde, mesela (إذا أخذتَ في عملك فجِدّاً جِدّاً وسَيْراً سَيْراً): *"İşine koyulduğunda gayet ciddi ol ve böyle devam et."* gibi cümlelerde nasbın, genel manaya niyet edilen cümlelerde ise ref'in tercih edilmesinin gerektiğini belirtir. Aynı durum; 2/184 (فعِدَّةٌ من أيامٍ), 2/229 (فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ) ve

[173] Ferrâ, I, 111.

5/95 (فَجَزَاءٌ مثلُ ما قتل من النعم) için de geçerlidir. Buralarda da anlam genel olduğu için emir manasındaki mastarlar merfû yapılmıştır.[174]

2/240: (والذين يتوفون منكم و يذرون أزواجاً وصية لأزواجهم متاعاً إلى الحول غير إخراج)

"Sizden ölüp de arkalarında eşlerini bırakanlar, eşlerinin, (evlerinden) çıkarılmaksızın bir yıl nafakalarının temin edilmesini vasiyet etsinler!"

Altı çizili kelime, hem merfû hem de mansûp olarak okunmuştur. Abdullah b. Mesûd'un (كُتِب عليهم الوصية لأزواجهم): *"Eşleri için vasiyette bulunmak onlara farz kılınmıştır."* şeklindeki ve Übey b. Ka'b'ın[175] (ويذرون أزواجا فمتاعٌ لأزواجهم): *"Eşlerinin nafakalarını temin etsinler."* şeklindeki kıraatleri merfû okuyuşu desteklemektedir. Ferrâ, mansûp okuyuşu (لِيُوصُوا لأَزواجهم وصيّةً) diyerek (yani mef'ûl-ü mutlak olarak) açıklamakta ve bu kelimenin, öncesindeki fiilin (يذرون) mef'ûlü olduğu için mansûp olduğu yanılgısına düşülmemesi için uyarmaktadır.[176]

C. HABER – MEF'ÛL-Ü MUTLAK

2/285: (وقالوا سمعنا وأطعنا غفرانَك ربنا وإليك المصير)

"Dediler ki: İşittik ve itaat ettik, bizi bağışla ey Rabbimiz! Dönüşümüz Sana'dır."

---

[174] Ferrâ, I, 80 ve 82.

[175] Tam adı el-İsâbe'de, Übey b. Ka'b b. Kays b. Ubeyd b. Zeyd b. Muâviye b. Amr b. Mâlik b. en-Neccâr el-Ensârî en-Neccârî Ebû'l-Münzir ve Ebû't-Tufeyl Seyyidü'l-Kurrâ olarak verilmiştir. Übey b. Ka'b; ikinci Akabe Biatı, Bedir Savaşı ve diğer bütün savaşlara katılmıştır. Sahâbenin ileri gelenlerindendir. Peygamber (s), ilminden dolayı onu övmüş ve *"Allah bana, sana Kur'ân okumamı emretti."* diyerek ileride kıraat üstatlarından olacağının da işaretini vermiştir. Übey b. Ka'b'ın sahih hadis mecmualarında hadisleri de bulunmaktadır. Aynı zamanda o, Peygamber (s)'in ilk vahiy kâtiplerindendir. Ne zaman vefat ettiği hususunda ihtilaf vardır. Bir görüşe göre 19, 20 veya 22 yıllarında Hz. Ömer'in hilâfetinde vefat etmiştir. Diğer bir görüşe göre ise 30 yılında Hz. Osmân'ın hilâfetinde vefat etmiştir. (İbn Hacer, **el-İsâbe Fî Temyîzi's-Sahâbe** (el-Mektebetü'ş-Şâmile içerisinde), c. 1, s. 16.)

[176] Ferrâ, I, 112.

Kelime, (الصَّلاةَ الصَّلاةَ) örneğindeki gibi, emir anlamında bir mastar olduğundan mansûptur. Ferrâ, burada *"Mastar ve mastar olmayan diğer isimlerle emir anlamına niyet edilirse bu isimler nasbedilir."* diyerek genel bir kural vaz' eder. Mastar olmayan isimlere örnek olarak (اللهَ اللهَ يا قومُ): *"Allah'tan korkun! Allah'tan korkun! Ey insanlar!"* cümlesini verir ve bu cümlede (الله) kelimesinin, emir anlamına niyetle birlikte haber olarak merfû kılınmasının (هو الله) da câiz olduğunu söyler. Buna şiirden de örnek verir: (السلاحُ السلاحُ :إنّ قوماً منهم عُمَيْرٌ وأشباهُ عميرٍ ومنهم السّفّاحُ لَجَديرُونَ بالوَفاء إذا قال أخو النجدة): *"İçlerinde Umeyr'in, Umeyr gibilerin ve Seffâh'ın bulunduğu bir topluluk, zorda kalan biri; 'Silah (nerede?) Silah (nerede?)' dediği anda hemen bu yardım çağrısına cevap verir."* Dolayısıyla buradaki (غفرانك) kelimesinin de mahzûf bir mübtedanın haberi olarak merfû okunması uygundur.[177]

Geçen üç yerdeki mastarların, merfû ya da mansûp okunmalarının anlama yansıyan ciddi bir etkisinin olmadığı söylenebilir.

D. HABER – MEFÛLÜN BİH

(إنّ الله لا يستحي أن يضرب مثلاً ما بعوضة فما فوقها) :2/26

"Allah bir sivrisineği, hatta ondan daha küçük bir canlıyı misal vermekten çekinmez."

Ferrâ, bu kelimenin, hem mansûp hem de merfû olarak okunabileceğini söyler. Nasbedilmesinin üç, ref edilmesinin de bir vechi vardır: Birinci veche göre (ما), tıpkı 23/40 (عمّا قليلٍ ليصبحُنّ نادمين)'ta da olduğu gibi, zâid (sıla) kabul edilir ve bu kelime mef'ûlün bih olur. İkinci veche göre ise (ما), ism-i mevsûl olarak alınır ve bu kelime de onun sılası yapılır ve (ما)'nın i'râbı (yani mef'ûllük) sılasına da verilir. Bu, yani ism-i

[177] Ferrâ, I, 136.

mevsûlün i'râbının sılasına verilmesi, (مَنْ) ve (ما)'nın sılalarında caizdir. Hassân b. Sâbit'in şu beyti de bunun delilidir: (فكَفَى بنا فضلاً على مَن غَيْرِنا حُبّ النبيّ محمّدٍ إيّانا): *"Peygamber Muhammed (s)'in bizi sevmesi, başkalarına karşı bize şeref olarak yeter."* Bu beytin başka bir rivayetinde, sıla olan (غَيْرُ) kelimesi merfûdur. Dolayısıyla (بعوضة) kelimesinin mahzûf bir mübtedanın haberi olarak ref edilmesi (مَا هُوَ بَعُوضَةٌ) de câizdir. Bu da ref'in vechidir. Nasbın üçüncü vechi, Ferrâ'nın tercih ettiği vecihtir. Bu veche göre, cümlenin anlamı (إن الله لا يستحي أن يضرب مثلا ما بين بعوضة إلى ما فوقها): *"Allah, bir sivrisinekten ondan çok daha küçüğüne kadar her hangi bir şeyi misal vermekten çekinmez."* şeklindedir. Araplar, sonuna (إلى) getirilmesi uygun olan bir cümleden (بين) zarfını hazfettiklerinde, (بين) ve (إلى) ile mecrûr olan kelimeleri nasbederler. (بعوضة) kelimesi de başından (بين) zarfı hazfedilmiş olarak mansûp kılınabilir.[178]

2/58: (وقولوا حطة نغفر لكم خطاياكم)

"Ve, 'Bizi affet!' deyin ki günahlarınızı bağışlayalım."

Altı çizili kelime, ittifakla merfû okunmuştur. Fakat Ferrâ, İbn Abbâs'ın[179] bu âyet için yaptığı (أمِروا أن يقولوا: نستغفر الله): *"Onlara, 'Allah'tan bağışlanma diliyoruz' demeleri emredildi."* şeklindeki açıklamayı zikreder ve eğer anlam bu yönde ise (حطة) kelimesinin öncesindeki (قولوا) fiilinin mef'ûlü olarak nasbedilmesi gerektiğini söyler. Çünkü birisi (قلتُ: لا إلهَ إلاّ الله): *"Lâ ilâhe illallâh dedim."* dediğinde ona bu cümlesinin karşılında (قلتَ كلمةً صالحةً): *"Doğru bir söz söyledin."* denir. Ferâ'ya göre bir kelimenin

[178] Ferrâ, I, 27. Âl-i İmrân (3), 159 (فبما رحمة)'da benzer vecihler zikredilmiştir. (I, 172).

[179] Ebû'l-Abbâs Abdullah b. Abbâs b. Abdulmuttalib b. Hâşim b. Abdü Menâf el-Kuraşî el-Hâşimî. Peygamber (s)'in amcasının oğludur. Kur'ân'ı çok iyi bildiği için "Tercümânü'l-Kur'ân", "Habru'l-ümme" ve "el-Bahr" lakaplarıyla da anılırdı. Rasulullah (s) vefat ettiğinde 13 veya 15 yaşlarındaydı. Yetmiş yaşlarındayken Tâif'te, hicrî 86 yılında vefat etti. (İbnü'l-Esîr, c. 3, s. 291.)

i'râbı mahkî ile i'râb edilmesi, ancak bu kelimenin önünde mukadder bir âmilin bulunması ile mümkün olabilir. Mesela 18/22 (سيقولون ثلاثةٌ)'de (ثلاثة) kelimesini merfû yapan bir mübtedanın (هم ثلاثة) takdîr edilmesi uygundur: *"Diyecekler ki; '(Onlar) üç kişiydi.'"*[180]

2/138: (صبغة الله)

"(Biz) Allah'ın boyasıyla (boyanırız)."

Altı çizili kelime, 135. âyette (قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا): *"De ki: Bilakis (biz) bâtıldan yüz çeviren İbrahim'in dinine (uyarız)."* geçen ve mahzûf bir fiilin (meselâ نَتَّبِعُ gibi) mef'ûlü olarak mansûb olan (ملة) kelimesine atfen mansûb olarak okunmuştur. Fakat Ferrâ'ya göre bu iki kelimenin (ملة، صبغة) her ikisi de (هي ملة إبرهيم، هي صبغة الله): *"Gerçek din İbrahim'in dinidir. Gerçek boya Allah'ın boyasıdır."* anlamında haber olarak merfû da yapılsalardı yine doğru olurdu.[181]

2/173: (إنما حرّم عليكم الميتة والدم ولحم الخنـــزير وما أهلّ به لغير الله)

"O size sadece leşi, kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına boğazlanan hayvanları (yemeyi) haram kıldı."

Altı çizili kelime, öncesindeki fiilin mef'ûlü olarak nasbedilmiştir. Ferrâ; *"Bu kelime merfû olarak okunmuş olsaydı, bu da bir kıraat vechi olabilirdi."* der. Bunun izahını şöyle yapar: (إنما)'nın iki vechi vardır: İlki, tek bir edat olarak (harf-i vâhid) kabul edilmesidir ki bu durumda "kasr" anlamı ifade eder ve kendisinden sonra gelen fiillerin amelini etkilemez. (إنما دخلتُ دارَك، إنما أعجبتني دارُك): *"Ben yalnızca senin evine girdim.*

[180] Ferrâ, I, 38. Ferrâ'ya göre mübtedâ ve haber birbirlerini ref' ederler.
[181] Ferrâ, I, 64.

Sadece senin evin hoşuma gitti." ve (إنما الله إلهٌ واحدٌ، إنما أنت نذيرٌ)[182]: *"Allah, ancak tek bir ilahtır. Sen ancak bir uyarıcısın."* örneklerinde olduğu gibi. İkinci veche göre (إنما), iki ayrı kelimenin birlikte yazılmış halinden ibarettir: (إنّ) ve (ما). Tıpkı 20/69 (إنما صنعوا كيدُ ساحر): *"Onların yaptığı, sihirbaz hilesidir."* âyetinde olduğu gibi. (ما), bu vecihte (الذي) anlamında ism-i mevsûldür. Dolayısıyla (المَيْتَة) kelimesi, (إنّ) ve (ما) edatları ayrı edatlar olarak kabul edildiği takdirde, (إنّ)'nin haberi yapılarak merfû da okunabilir: *"O'nun size haram kıldığı şeyler; leş, kan, domuz eti ve Allah'tan başkası adına boğzlanan hayvanlardır."* Ferrâ, 20/69 (إنما صنعوا كيد سحر) ve 20/72 (إنما تـــقضي هذه الحيوة الدنيا)'deki (الحياة، كيد) kelimelerinde de, burada olduğu şekilde, her iki vechin câiz olduğunu söyler.[183]

2/219: (ويسألونك ماذا ينفقون قل العفو)

"Sana neyi infâk edeceklerini soruyorlar. De ki: İhtiyaç fazlasını (infâk edeceksiniz)."

Altı çizili kelime, hem 16/30 (وقيل للذين اتقوا ماذا أنزل ربكم قالوا خيراً): *"Allah'tan korkanlara; 'Rabbiniz ne indirdi?' denildiğinde, onlar: 'Hayrı (indirdi)' derler."* âyetindekine benzer şekilde, (ينفقون العَفْوَ): *"İhtiyaç fazlasını infâk edecekler."* anlamında, mef'ûl olarak mansûp hem de (الذي ينفقون عفوُ الأموال): *"İnfâk edecekleri şey, ihtiyaç fazlasıdır."* anlamında, haber olarak merfû okunmuştur. Ferrâ'ya göre 16/30'daki (خير) kelimesi de haber olarak merfû okunsaydı, bu da doğru olurdu.[184]

2/220: (وإن تخالطوهم فإخوانكم)

[182] 4/171 ve 11/12.
[183] Ferrâ, I, 76; II, 102.
[184] Ferrâ, I, 38.

"Eğer onlarla birlikte yaşarsanız, (bilin ki onlar) sizin kardeşlerinizdir."

Bu kelime, Ferrâ'nın (فـــهم إخوانُكم) şeklinde yaptığı takdîre göre mahzûf bir mübtedanın haberi olarak merfû okunmuştur. Bu okuyuş, Abdullah b. Mes'ûd'un (إنْ تعذِّبْهم فعبادُك)[185] şeklindeki okuyuşuna benzemektedir. Fakat kelime, (فإخوانَكم تخالطون): *"Eğer onlarla birlikte yaşarsanız kardeşlerinizle birlikte yaşamız olacaksınız."* anlamında mef'ûl olarak mansûp okunsaydı da doğru olurdu. Buna ilaveten bu kelimenin, 33/5 (فإن لم تعلموا آباءهم فإخوانكم في الدين ومواليكم)'te de olduğu gibi, (ادعوهم إخوانَكم ومواليَكم) anlamına niyet edilerek gizli bir (ادعوهم) fiiliyle nasbedilmesi de mümkündür.[186] Bu takdirde mana, *"Eğer onlarla birlikte yaşarsanız onları kardeşleriniz olarak çağırın."* şeklinde olacaktır.

E. HABER – HÂL / MEF'ÛLÜN BİH

2/18: (صم بكم وتركهم في ظلمات لا يبصرون عمي)

"(Allah) onları karanlıklar içinde, (hiç bir şeyi) göremez halde bırakmıştır. (Onlar) sağır, dilsiz ve kördürler."

Kelimeler, mahzûf bir mübtedanın haberleri olarak (هُمْ صُمٌّ بُكمٌ عُميٌ) merfû okunmuşlardır. Çünkü önceki cümle tamamlanmış ve yeni bir cümleye başlanmıştır. Fakat bu kelimeler, İbn Mes'ûd'un kıraatinde mansûb haldedirler. Nasbın iki vechi düşünülebilir: Daha önce geçmiş olan (هم) zamirinin hâli olarak (تَرَكَهم صُمّاً بُكماً عُمياً): *"(Allah) onları sağır, dilsiz ve kör bir halde bırakmıştır."* veya öncesiyle bağlantısı kesilip yergi ifade eden gizli bir (أذُمّ) fiilinin mef'ûlleri olarak (ale'z-zemm) mansûp

[185] Kuran, 5/118: (إن تعذبهم فهم عبادك).

[186] Ferrâ, I, 103. Ferrâ, son vecihte hâl olarak nasbedilmesini kastediyor olmalıdır.

okunmaları: *"Yazıklar olsun o sağır, dilsiz ve körlere!"* Araplar yergi veya medih için nasbederler. Bu Arap kelamında sık rastlanan bir durumdur.[187]

F. FÂİL – MEFÛLÜN BİH

2/37: (فتلقى آدمُ من ربه كلماتٍ)

"Âdem Rabbinden birtakım kelimeler aldı."

Kıraat imamlarının çoğunluğu altı çizili kelimeleri sırasıyla fâil ve mef'ûl olarak okurlarken bir kısmı bunun tersi olacak şekilde (آدمَ من ربه كلماتٌ) okumayı yeğlemiştir: *"Âdem'i Rabbinden birtakım kelimeler aldı."* Ferrâ'ya göre her iki vecihte de anlam değişmemektedir. O, bu bağlamda kıraat imamlarının tamamının (لاَ يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ): *"Benim sözüm zâlimlere ulaşmayacak."* şeklinde okuduğu 2/124'ü, Abdullah b. Mesûd'un (لاَ يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمُونَ): *"Benim sözüme zâlimler ulaşamayacak."* şeklinde, fâille mef'ûlün yerlerini değiştirerek okuduğunu da zikreder ve buna (لأنّ ما لَقِيَك فقد لَقِيتَه وما نَالَكَ فقد نِلتَهُ): *"Çünkü seninle karşılaşanla sen de karşılaşmış olursun, sana ulaşana sen de ulaşmış olursun."* diyerek açıklama getirir.[188]

2/283: (ولا تكتموا الشهادة ومَن يَكتُمْها فإنّه آثِمٌ قَلْــبُه)

"Ve şâhitliği gizlemeyin. Kim şâhitliği gizlerse onun kalbi günahkardır."

Altı çizili kelime, önünde bulunan ism-i fâilin fâili olarak merfûdur. Çünkü ism-i fâilin alındığı kök fiil (أثِمَ يَأثَمُ إثماً ومأثَماً أي وَقَعَ في الإثم) geçişsiz (lâzım) bir fiildir, mef'ûlün bih almaz. Fakat Ferrâ, bazılarının bu kelimenin nasbedilmesine (آثِمٌ قَلْــبَه) de cevâz verdiğini ve eğer bu Arap dili açısından doğru bir bilgi ise bunun (سَفِهتَ رَأيَك

[187] Ferrâ, I, 24. Kıraat imamlarının tercihi yine merfû okuyuştur.
[188] Ferrâ, I, 31 ve 60.

وأثِمْتَ قلبَك) demek gibi olduğunu, yani bu fiilin müteaddî kullanımının da bulunduğu anlamına geleceğini söyler.[189] Bu durumda anlam, *"Ve şâhitliği gizlemeyin. Kim şâhitliği gizlerse o, kalbini günaha sokmuştur."* şeklinde olacaktır.

G. FÂİL – HÂL

(وَلَمَّا جَاءهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِندِ اللّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ) :2/89

"Onlara, Allah katından, yanlarında olan (Tevrât)'ı tasdik eden bir kitap geldiğinde (onu inkar ettiler)."

Altı çizili kelime, hem fâil olan (كتاب) kelimesinin sıfatı olarak merfû okunabilir hem de bu kelimenin hâli olarak mansûp okunabilir. Nitekim Abdullah b. Mesûd, 3/81'de bu kelimeyi mansûb olarak (ثم جاءكم رسول مصدقاً) okumuştur.[190] Sıfat veya hâl olmasının anlam açısından çok büyük bir etkisi olmamaktadır.

H. FÂİL – HARF-İ CERLE MECRÛR

(ما يودّ الذين كفروا من أهل الكتاب ولا المشركين أن ينــزّل عليكم من خير من ربكم) :2/105

"Gerek Ehl-i Kitâp'tan gerek müşriklerden inkar etmiş olanlar Rabbinizden size en küçük bir hayrın indirilmesini istemezler."

Öncesindeki mecrûr (أهل) kelimesine matûf olan bu kelime, fiilden sonra gelen ve fâil konumunda bulunan ism-i mevsûle (الذين) atfedilmek suretiyle merfû da kılınabilirdi: (ولا المشركون): *"Ne Ehl-i Kitâp'tan inkar etmiş olanlar ne de müşrikler Rabbinizden size en küçük bir hayrın indirilmesini isterler."* Çünkü 5/57'deki iki kıraatten birinde[191] aynen böyle yapılmıştır: (لا تتخذوا الذين اتخذوا دينكم هزوا ولعبا من الذين أوتوا

[189] Ferrâ, I, 135.
[190] Ferrâ, I, 48.
[191] Bu, kıraat imamlarının çoğunluğunun benimsediği kıraattir.

الكتاب من قبلكم والكفّارَ أولياء): *"Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden dininizi alay ve oyun (malzemesi) edinenleri ve kâfirleri dost edinmeyin."* (الكفار) kelimesi önünde harf-i cer bulunan ism-i mevsûle değil de daha geride nasb mahallinde mef'ûl olarak bulunan ism-i mevsûle atfedilmiştir. İki kıraatten diğerinde ise bu kelime mecrûr olarak okunmuştur: (والكفّارِ): *"Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden ve kâfirlerden dininizi alay ve oyun (malzemesi) edinenleri dost edinmeyin."* Abdullah b. Mes'ûd'un kelimeyi mecrûr olarak okuması ve Übey b. Ka'b'ın (ومن الكفار) şeklindeki harf-i cerli okuyuşu da bu kıraati desteklemektedir. 98/1 (لم يكن الذين كفروا من أهل الكتاب والمشركين منفكين)'de de aynı durum söz konusudur. Buradaki (المشركين) kelimesi de hemen öncesinde geçen mecrûr kelimeye (أهل) değil de nâkıs fiilin (يكن) ismi olan (الذين) ism-i mevsûlüne atfedilerek merfû yapılsa, bu da doğru olur.[192]

(هل ينظرون إلا أن يأتيهم اللهُ في ظللٍ من الغَمام والملئكة وقضي الأمر) :2/210

"Onlar, ille de Allah'ın ve meleklerin bulut katmanları içerisinde kendilerine gelmelerini mi bekliyorlar? (Böyle bir durumda) işleri bitirilmiş olur."

Bazı Medineliler, (الملئكة) kelimesini (ظلل) kelimesine atfederek mecrûr okumuşlardır.[193] Buna göre anlam biraz değişmektedir: *"Onlar, ille de Allah'ın bulut katmanları ve melekler içerisinde kendilerine gelmelerini mi bekliyorlar? (Böyle bir durumda) işleri bitirilmiş olur."* Fakat Ferrâ, Abdullah b. Mesûd'un (هل ينظرون إلا أن يأتيهم اللهُ والملئكةُ في ظلل من الغمام) şeklindeki kıraatini delil göstererek bu kelimenin (اللهُ) lafzına atfen (merdûd) merfû okunmasını daha uygun (ecved) bulur.[194]

[192] Ferrâ, I, 57 ve 214.
[193] Ferrâ'nın ismini zikretmediği bu kişi Ebû Cafer el-Medenî'dir. O'nun dışındaki imamlar merfû kıraati tercih etmişlerdir.
[194] Ferrâ, I, 90.

İ. FÂİL – MUZÂFUN İLEYH

(إنّ الذين كفروا وماتوا وهم كفّار أولئك عليهم لعنةُ اللهِ والملئكةِ والناسِ أجمعين) :2/161

"İnkar eden ve inkarcı olarak ölenlere gelince; Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti işte bunların üzerinedir."

Hasan Basrî, âyeti, (عليهم لَعْنَةُ اللهِ والملئكةُ والناسُ أجمعون): *"Allah'ın laneti onların üzerine olsun. Melekler ve bütün insanlar da (onları lanetler)."* şeklinde okumuştur. Ferrâ, bu okuyuşun Kur'ân hattına muhalif olsa da Arapça açısından câiz bir okuyuş şekli olduğunu ve takdîrinin de (يَلْعَنُهُمُ اللهُ وَيَلْعَنُهُمُ الملئكةُ والناسُ): *"Allah onları lanetler. Melekler ve tüm insanlar da onları lanetler."* şeklinde olduğunu belirtmektedir. Ferrâ, şunları söyleyerek masterın fâiline ya da mef'ûlüne muzâf kılınma durumları konusunda daha fazla izah getirir: "Araplar şöyle derler: (عَجِبْتُ مِنْ ظُلْمِكَ نَفْسَكَ): *"Senin kendine zulmetmene şaşırdım."* Onlar bu sözlerinde (النفس) kelimesini nasbederler, çünkü (ك) zamirinin tevili (i'râbtaki konumu) merfûluktur.[195] Yine Araplar (عَجِبْتُ مِنْ غَلَبَتِكَ نَفْسُكَ): *"Nefsinin sana gâlip gelmesine şaşırdım."* derler ve (النفس) kelimesini ref ederler, çünkü (ك) zamirinin tevili mansûpluktur.[196] Yani bu zamir mef'ûl konumundadır. Aynı şekilde Arapların (عَجِبْتُ مِنْ تَسَاقُطِ الْبُيُوتِ بَعْضُها عَلَى بَعْضٍ): *"Evlerin birbiri üzerine düşmesine şaşırdım."* sözü de bu kabîldendir. (بعضها) kelimesini merfû yapanlar, (البيوت) kelimesinin mahallini (عَجِبْتُ مِنْ أنْ تَسَاقَطَتْ بَعْضُها على بَعْضٍ); mecrûr yapanlar ise bu kelimenin lafzını (مِنْ تَسَاقُطِ بعضِها على بعضٍ) dikkate alırlar."[197]

---

[195] Bu misalde mastar, fâiline muzâf kılınmıştır. (ك) zamiri, lafzen mecrûr olsa da manen fâildir.

[196] Bu misalde ise mastar, mef'ûlüne izâfe edilmiştir. Zamir, lafzen mecrûrdur ama mana olarak mef'ûlün bihtir.

[197] Ferrâ, I, 72.

J. MEF'ÛLÜN FÎH – MUZÂFUN İLEYH

2/226: (للذين يُؤلون من نسائهم تربّص أربعة أشهر)

"Kadınlarına yaklaşmamak üzere yemin edenler için dört ay bekleme (süresi) vardır."

Kıraat imamları, (تربّص) mastarını (أربعة) kelimesine muzâf yaparak okumuşlardır. Fakat Ferrâ'ya göre 90/14 (يتيماً ذا مقربةٍ ...أوإطعامٌ) ve 77/25 (ألم نجعل الأرض كفاتاً أحياءً وأمواتاً)'te olduğu gibi buradaki mastarın da tenvinlenerek (أربعة) kelimesinin nasbedilmesi de doğru olur. Bu durumda muzâfun ileyh olan (أربعة) kelimesi, mef'ûlün fîh olmuş olur. Yine üçüncü bir vecih olarak (بَيني وبَينَك سَيرٌ طويلٌ: شَهرٌ أوشَهرانِ): *"Aramızda uzun bir yolculuk mesafesi var: Bir ya da iki ay."* sözünde olduğu gibi (أربعة) kelimesinin bedel yapılarak merfû kılınması da dil açısından mümkündür: (لِلّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَاءِهِم تَرَبُّصٌ: أرْبَعَةُ أشْهُرٍ). 77/25'te de (كِفاتَ أحياءٍ وأمواتٍ) denilse doğru olur.[198] Bu vecihler arasında anlam açısından ciddi bir fark yoktur.

K. MEF'ÛLÜN BİH – HARF-İ CERLE MECRÛR

2/238: (حافِظوا على الصّلواتِ والصلوةِ الوُسْطَى)

"Namazlara ve orta namaza devam edin."

"Âyet, İbn Mesûd'un kıraatinde (وعلى الصلوة الوسطى) şeklinde harf-i cerin iâdesiyle geldiği için kıraat imamları da kelimeyi öncesine atfederek mecrûr okumayı tercih etmişlerdir." diyen Ferrâ; kelimenin, teşvîk anlamına binâen (ale'l-hass) muzmar bir fiille (mesela أخصّ gibi) nasbedilmesinin de doğru olacağını belirtir. Bunun (عليك

[198] Ferrâ, I, 105.

بقَرابَتِك والأمَّ، فَــخُصَّها بالبِرِّ): *"Akrabalarını gözet, özellikle de anneni. Ona özel olarak iyilik yap."* demek gibi olduğunu söyleyerek örnek de verir.[199] Dolayısıyla mansup veche şöyle anlam verebiliriz: *"Namazlara ve özellikle de orta namaza devam edin."*

L. (ليس)'NİN İSMİ – HABERİ

(ليسَ البرَّ أنْ تولّوا وجوهكم قِبَلَ المشرِق والمغرِب) :2/177

"Yüzlerinizi doğuya batıya çevirmeniz iyilik değildir."

Altı çizili kelime, hem önündeki nâkıs fiilin haberi olarak mansûp hem de ismi olarak merfû okunmuştur. Ferrâ, ikinci kıraati tercih etmiştir. Bu âyetteki durumun benzeri, 3/147 (وما كان قولَهُمْ إلاّ أنْ قالوا) ve 59/17 (فكان عاقبتهما أنهما في النار)'deki (كان)'nin isim ve haberleri için de söz konusudur. Ferrâ, Kur'ân'da bunun çok örneğinin bulunduğunu ve bu tür yerlerde (ليس)'nin ismi ile haberinin yerlerini değiştirmenin câiz olduğunu söyler.[200] Ferrâ'nın tercih ettiği veche göre anlam; *"İyilik, yüzlerinizi doğuya batıya çevirmeniz değildir."* şeklindedir.

M. (إلا)'DAN SONRA GELEN MÜSTESNÂNIN İ'RÂBI

(فشربوا منه إلا قليلاً منهم) :2/249

"Onlardan az bir kısmı hariç, sudan içtiler."

İki kıraatten birinde altı çizili kelime merfû olarak okunmuştur. Halbuki istisnâ edatı (إلا)'dan sonraki kelime, eğer cümlede olumsuzluk (cahd) yok ise mansûp okunmalıdır. Zaten cumhurun kıraati de böyledir. Ancak cümlede olumsuzluk var ise, 4/66 (ما فعلوه إلا قليلٌ منهم)'da olduğu gibi, müstesnâ, öncesine tâbi kılınır. Yani müstesnâ bedel olarak i'râb alır. Arapların kelamında bu hep böyle vârid olmuştur. Übey b. Ka'b,

[199] Ferrâ, I, 112.
[200] Ferrâ, I, 77 ve 167.

4/66'da nasbı tercih etmiştir: (ما فعلوه إلا قليلا منهم). Bu, ancak istisnânın munkatı yapılmasıyla câiz olabilir. İnkıtâya niyet edilirse mansûp, ittisâle niyet edilirse merfû okunur. Nitekim (فلولا كانت قرية ...إلا قومَ يونس)[201] ve (فلولا كان من القرون ...إلا قليلا ممن أنجينا)[202] âyetlerinde inkıtâya niyet edildiği için müstesnâlar mansûp olmuşlardır. Bu âyetlerdeki (لولا) kelimeleri de cahd anlamı taşır. Çünkü buralardaki (لولا), teşvîk edatı olan (هلا) anlamındadır. (هلا قمتَ) cümlesi de (لم تقم) anlamına gelir. Dolayısıyla, bu iki âyette inkıtâya niyet edilmiş olmasaydı müstesnâların merfû okunmaları gerekecekti. Sonuç olarak; Ferrâ'ya göre, başında açık bir olumsuzluk edatı (cahd) veya olumsuzluk anlamına te'vil edilebilecek bir edat bulunan ve müstesnâ minhin mezkûr olduğu cümlelerde, müstesnânın i'râbı müstesnâ minhin i'râbına bağlıdır, onun bedeli olarak i'râb alır. Bu tür cümlelerde müstesnâ olan kelime ancak istisnânın munkatı' olması durumunda nasbedilebilir.[203] Müstesnânın ref ya da nasb edilmesinin anlama bir etkisi söz konusu değildir.

N. (كان) FİİLİNİN TÂM – NÂKIS OLMASI

2/282: (إلاّ أن تكون تجارةً حاضرةً تديرونها بينكم)

"Ancak aranızda hemen alıp verdiğiniz peşin ticaret olması müstesnâdır. (Bu durumda bunu yazmamanızda size bir günah yoktur.)"

Kelime, öncesindeki (كان) fiilini nâkıs kabul edenlere göre mansûp; tam kabul edenlere göre ise merfû olarak okunmuştur. Mansûp olduğunda fiilin ismi gizli olmaktadır. Ferrâ'ya göre (تُدِيرُونَهَا) fiili haber olarak nasb konumunda düşünülürse (كان)

[201] 10/98.
[202] 11/116.
[203] Ferrâ, I,120. Krş. 27/65. Ferrâ, olumsuz ve tâm cümlelerdeki müstesnânın ancak munkatı istisnâda nasbedilebileceği görüşündedir. Fakat Basra dil ekolü ve bu ekolü benimseyenlere göre bu cümlelerde bedel muhtâr olmakla birlikte nasb da câizdir. Bkz: İmâm Muhammed el-Birgivî, **İzhâru'l-Esrâr**, (Hazırlayanlar: Nevzat H. Yanık, M. Sadi Çöğenli) 1. Baskı, Erzurum: Kültür Ve Eğitim Vakfı Yayınevi, 1998, s. 128; Bahâüddîn Abdullah İbn Akîl, **Şerhu'bni Akîl alâ Elfiyyeti'bni Mâlik**, 2. Baskı, Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003, c. 1, s. 543.

fiili, merfû vecihte de nâkıs fiil olarak kalmış olur. 2/280 (وإن كان ذوعسرة)'de de aynı durum söz konusudur. Bu fiil, İbn Mes'ûd'un kıraatinde (وإن كان ذا عسرة) şeklinde, nâkıstır.[204] (كان) fiilinin tam veya nakıs oluşunun manaya bir etkisi bulunmamaktadır.

O. CİNSİNİ NEFYEDEN (لا)'NIN İSMİ

(فمن فرض فيهن الحج فلا رفثَ ولا فسوقَ ولا جدالَ في الحج) :2/197

"Kim bu aylarda hacca (başlayarak onu) kendisine farz kılarsa artık (bilsin ki) hacda cinsel ilişki, kötü söz söyleme ve münakaşa etme yoktur."

Kıraat imamlarının çoğunluğu, altı çizili kelimeleri cinsini nefyeden (لا)'nın (lâmu't-tebrie) ismi olarak mansûp okumuşken Mücâhid b. Cübeyr[205], (رفث، فسوق) kelimelerini merfû, (جدال) kelimesini ise mansûb okumuştur. Ferrâ'ya göre bunların tamamı câizdir. Üç kelimeyi de mansûb okuyanlar, son iki kelimeyi de ilk kelimeye tâbi kılmışlardır. Kelimelerden bir kısmını merfû bir kısmını mansûb okuyanların dayanağı ise cinsini nefyeden (لا)'nın isminde her iki vechin de câiz olmasıdır: Tenvinli ve merfû, tenvinsiz ve mansûb. Bunlara ilaveten (فسوق وجدال) kelimelerinin Kur'ân'da değil ama normal konuşmada tenvinli ve mansûb okunması da câizdir. Çünkü Araplar, cinsini nefyeden (لا) ile kelama başladıklarında tenvinsiz ve mansûb olarak başlarlar ama bu kelama (لا) ile atıf yaptıklarında iki vecih ortaya çıkar: Atıf harfi olan (لا), muallaka[206], yani hazfi câiz olan bir harf olarak alınır ki bu durumda kelime tenvinle nasbedilir.

[204] Ferrâ, I, 133.
[205] Mücâhid b. Cübeyr el-Mahzûmî: Mekkeli bir mukrîdir. Fakîh, muhaddis bir tâbiîdir. Hadiste sika bir râvî olarak kabul edilir. Hicrî 102'de vefat etmiştir. "Tefsîru'l-Kur'ân" adlı bir eseri vardır. (Ferrâ, I, s. 87)
[206] Ferrâ, "muallaka" ile "sıla"yı yani zâid harfi kastetmektedir.

İkinci vecihte ise ibtidaya niyet edilir ve başlangıçtaki gibi tenvinsiz nasbedilir.[207] Buradaki kıraat vecihleri mana farklığı oluşturmamaktadır.

P. (انّ)'NİN FETHALI – KESRALI OKUNMASI

(ولَوْ يَرَى الذين ظلموا إذ يَرَوْنَ العَذابَ انّ القُوّةَ لله جميعاً وانّ اللهَ شديد العِقاب) -2/165

"(Allah'a ortak koşmak suretiyle) kendilerine zulmetmiş olanlar, azabı gördükleri zaman, bütün gücün Allah'a ait olduğunu ve Allah'ın cezalandırmasının çok çetin olduğunu görecek olsalardı, (o zaman Allah'tan başkasını onunla bir tutmazlardı.)"

Bu âyette (لو) şart edatının cevabı, Ferrâ'nın ifadesiyle "metrûk"tur. Bunun Kur'ân'da pek çok örneği vardır. (ترى/يرى) fiili, hem muhâtap hem de gâip sîgalarıyla okunmuştur. Gâip sîgasıyla olan kıraate göre bu fiilden hemen sonra gelen ism-i mevsûl fâil olacağından, (أنّ... أنّ) edatlarını (يرى) fiilinin mef'ûlü konumunda fethalı olarak okumak gerekecektir.[208] Bu edatların gâip sîgasıyla birlikte kesralı okunması mümkün değildir. Çünkü (يرى) fiili mef'ûle ihtiyaç duymaktadır. Fakat (إذ) zarfı (يرى) fiilinin mef'ûlü yapılırsa iş değişir. Bu durumda fiil mef'ûlünü almış olacağından ve bu edatların önceki cümleyle ilgisi kesileceğinden edatların kesralı okunması mümkün hale gelmiş olacaktır. Fakat Ferrâ'ya göre, gâip sîgasındaki kıraatte edatları fethalı okumak kesralı okumaktan daha iyi (ahsen) olur. Fiili muhâtap sîgasıyla (ترى) okuyanlara göre ise edatların kesralı olarak okunması daha uygun olacaktır. Çünkü bu kıraatte, fiilden sonra gelen ism-i mevsûl, mef'ûl olacağından yeni bir mef'ûle ihtiyaç kalmamış olacak ve (انّ) edatıyla yeni bir başlangıç yapılmış olacaktır: *"(Allah'a ortak koşmak suretiyle) kendilerine zulmetmiş olanları, azabı gördükleri zaman bir görsen... Şüphesiz bütün güç Allah'a aittir ve Allah cezalandırması çok çetin olandır."* Bunlara ilaveten Ferrâ'ya

[207] Ferrâ, I, 87-88.

[208] Genel kural olarak, (انّ) edatı; cümlenin bir öğesi konumunda bulunduğu yerlerde (müfred konumunda) fethalı, cümle başında bulunduğunda (cümle konumunda) ise kesralı okunur. el-Birgivî, s. 25 - 30.

göre, (يرون) fiilinin (ترى الذين ظلموا إذ يرون العذاب يرون أنّ/ولو يرى...) şeklinde tekrar edilmesine niyet edilerek, hem muhâtap hem de gâip kıraatlerin her ikisinde de edatları fethalı okumak da mümkündür.[209] Buna göre gâip sîgaya göre anlam: *"(Allah'a ortak koşmak suretiyle) kendilerine zulmetmiş olanlar, azabı gördükleri zaman, bütün gücün Allah'a ait olduğunu ve Allah'ın cezalandırmasının çok çetin olduğunu görecek olsalardı (o zaman Allah'tan başkasını onunla bir tutmazlardı.)"* Muhâtap sîgasına göre anlam: *"(Allah'a ortak koşmak suretiyle) kendilerine zulmetmiş olanları, azabı gördükleri zaman bir görseydin... Onlar (o zaman) bütün gücün Allah'a ait olduğunu ve Allah'ın cezalandırmasının çok çetin olduğunu görürler."*

Q. İSİMLERİN MUNSARIF VE GAYR-I MUNSARIF OLARAK DEĞERLENDİRİLMELERİ

2/61: (اهبِطوا مِصرا فإنّ لكم ما سألتم)

"Mısır'a inin. (Orada) istediğiniz şeyler vardır."

Kelime, mushaflarda 'elif'le yazılmıştır. Bunun için de iki okuyuş şekli ortaya çıkmıştır: İlki, kelimeyi bilinen Mısır ülkesi anlamında alarak, (سلاسلا، قواريرا)[210] örneklerindeki gibi, her ne kadar yazılmış da olsa sonundaki elifi dikkate almadan kelimeyi gayr-ı munsarıf olarak okumak.[211] İkincisi ise kelimenin bilinen ülke Mısır anlamını değil de Arapça'daki "şehir" anlamını dikkate alarak (اهبطوا مِصْراً مِنَ الأمصارِ) munsarıf / tenvinli okumak. Ferrâ, belde isimlerinin ister üç harfli ve ortası sâkin (hafîf) ister orta harfi de harekeli (sakîl) olsun mutlaka gayr-ı munsarıf olduğunu, kadın isimlerinin ise hafîf olduğunda, (دَعْد، هِنْد، جُمْل) gibi, munsarıf olacağını genel bir kâide olarak verir.[212] Buna göre Ferrâ, her iki kıraati de doğru bulmakla beraber gayr-ı

[209] Ferrâ, I, 73.
[210] 76/4 ve 14.
[211] Hasan Basrî ve A'meş, kelimeyi tenvinsiz okumuşlar; diğer kıraat imamlarının tamamı ise tenvinli okuyuşu tercih etmişlerdir.
[212] وأسماء البلدان لا تنصرف خفّت أوثقلت، وأسماء النساء إذا خف منها شيء جَرَى إذا كان على ثلاثة أحرف وأوسطها ساكن مثل دَعْدٍ وهِنْدٍ وجُمْلٍ. وإنما انصرفت إذا سُمّي بها النساءُ لأنها تُرَدّد وتَكثُرُ بها التسمية فتخفّ لكثرتها، وأسماء البلدان لا تكاد تعود.

munsarıf kıraati tercih eder ve buna delil olarak da -yukarıdaki mütâlaasının yanısıra- kelimenin 12/99 (ادخُلوا مِصْرَ إنْ شَاءَ اللهُ آمِنِينَ)'da ve Abdullah b. Mesûd ile Übey b. Ka'b'ın mushaflarında 'elif'siz yazılmasını gösterir.[213]

II. FİİLLERİN FARKLI İ'RÂB KONUMLARINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

A. BİR FİİLİN HEM MECZÛM HEM MANSÛB OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

(ولا تلبِسوا الحقّ بالباطِل وتكتُمُوا الحقّ وأنتم تعلمون) :2/42

"Hakka bâtılı karıştırmayın ve bildiğiniz halde gerçeği gizlemeyin."

Ferrâ'ya göre bu fiilin meczûm olarak da mansûp olarak da değerlendirilmesi mümkündür. Meczûm oluşu, daha önce geçen meczûm (تلبِسوا) fiiline atfedilmesiyle (ولا تلبسوا الحق بالباطل ولا تكتموا الحق) olur. Bu vecihte ikinci nehiy (لا)'sı, kelamın başında geçtiği için ilgâ edilmiştir. Ferrâ, Übey b. Ka'b'ın (ولا تكونوا أول كافر به وتــشتروا بآياتي ثمناً قليلاً)[214] şeklindeki kıraatinin de bu vechin müstakîm ve doğru bir vecih olduğuna delil teşkil ettiğini belirtir ve 2/188 (ولا تأكلوا أموالكم بينكم بالباطل وتدلوا بها إلى الحكّام) ve 8/27 (لا تخونوا الله والرسول وتخونوا أماناتكم)'de de bunun benzeri bir durumun bulunduğunu söyler. Mansûp vecih ise Ferrâ'nın "sarf" adını verdiği duruma göredir. Sarf, bir fiilin daha önce geçen ve başında nefiy, nehiy ya da soru edatı bulunan bir fiile, (و) ile atfedilmesi, fakat atfın manaya uygun düşmemesi durumudur. Böyle bir durumda matûf konumundaki fiil, önceki fiile atfedilmez ve atıftan men edildiği / çevrildiği (sarfedildiği) için de

[213] Ferrâ, I, 40. Ferrâ'nın, yukarıdaki izahlarında (لا تنصرف) ve (انصرفت) gibi Basralılara ait terimleri kullanması, O'nun taassup sahibi biri olmadığına delil olarak gösterilebilir.

[214] 2/41: (ولا تكونوا أول كافر به ولا تشتروا بآياتي ثمناً قليلاً).

nasbedilir.[215] Ferrâ, buna (لا تنهَ عن خُلُقٍ وتأتِيَ مثلَه عارٌ عليك إذا فعلتَ عظيمُ): *"Aynısını yaptığın halde bir davranışı yasaklama! Eğer böyle yaparsan bu büyük bir utançtır sana!"* beytini örnek olarak verir ve beyitteki (تأتِيَ) fiilinin (تنهَ) fiiline atfı müstakîm olmadığı için bu duruma sarf isminin verildiğini söyler. Ferrâ, Arapların bu şekilde nasbettiği isimlere de örnekler verir: (لَوْ تُرِكْتَ والأسدَ لَأكَلَك، لَوْ خُلِّيتَ ورَأيَك لَضَلَلْتَ): *"Aslanla birlikte bırakılsan seni yer. Kendi görüşüne terkedilecek olsan yanlış yola gidersin."* Gerek yaptığı sarf tarifinden ve gerek verdiği örneklerden anlaşıldığı üzere Ferrâ'nın fiilin öncesindeki (و) harfinden kastı, 'vâvu'l-maıyye'dir ve fiil bu harften sonra gizli olarak bulunan bir (أنْ) ile nasbedilmiştir. Örneklerdeki (و) harfinden sonra gelen kelimeler (الأسد، رأي) ise mef'ûlün maah olarak mansûp olmuşlardır. Basralı nahivcilerin isimlendirmesi bu şekildedir. Ferrâ, 3/71 (لم تلبسون الحق بالباطل وتكتمون الحق وأنتم تعلمون)'deki altı çizili fiil de buradaki gibi (ale's-sarf) mansûp (تكتموا) okunsa, bu okuyuşun da doğru olacağını söyler.[216]

B. BİR FİİLİN HEM MERFÛ HEM MANSÛP OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

ومِنَ الناس مَن يُعجِبُك قولُه في الحياة الدنيا ويُشهِد اللهَ عَلَى ما في قلبه وهو ألدّ الخِصَام وإذا) :2/204 (تولّى سَعَى في الأرض لِيُفسِدَ فيها ويُهلِكَ الحَرْثَ والنّسْلَ

"İnsanlardan öylesi vardır ki dünya hayatına dair sözleri senin hoşuna gider. Ve Allah'ı da kalbinde olana şâhit tutar. Halbuki o en amansız düşmandır. (Senin yanından) dönüp gittiği zaman yeryüzünde fesat çıkarmak, ekini ve nesli yok etmek için gayret sarfeder."

[215] Ali Bulut, "el-Ferrâ'nın Meânî'l-Kur'ân'ında Kullandığı Kûfe Dil Okuluna Ait Terimler", s. 329. Cevat Ergin, s. 53.
[216] Ferrâ, I, 34 ve 157.

Ferrâ, altı çizili fiilin, öncesindeki (لِيُفْسِدَ) fiiline atfen nasbedildiğini, fakat bu fiili (لِيُفْسِدَ) fiiline atfetmeyip daha önce geçmiş olan (يُعْجِبُكَ) fiiline atfederek merfû okuyanların da bulunduğunu söyler. Ferrâ'ya göre mansûp kıraat daha güzeldir.[217]

(مّسّتهم البأساء والضرّاء وزُلزِلُوا حَتّى يَقُولَ الرّسول والذين آمنوا معه مَتَى نَصْرُ اللهِ؟) 2/214:

"Onlara öyle yokluklar ve öyle sıkıntılar dokundu ve öyle sarsıldılar ki sonunda Allah'ın Elçisi ve onunla birlikte iman etmiş olanlar, 'Allah'ın yardımı ne zaman (gelecek)?' dediler."

Buradaki muzâri fiil, Mücâhid b. Cübeyr ve bazı Medîneliler[218] hariç, mansûp olarak okunmuştur. Onlar ise merfû okumuşlardır. Ferrâ'ya göre her iki vechin de bir izahı vardır. Mansûp okunmasının nedeni (حَتَّى) edatından önceki fiilin edattan sonraki fiil gerçekleşinceye dek sürüyor olması ve (حَتَّى)'den sonraki fiilin de mâzi anlamı taşıyor olmasıdır. Tıpkı şu sözde olduğu gibi: (جَعَلَ فلانٌ يُديمُ النظرَ حَتَّى يَعرِفَكَ): *"Falanca, seni tanıyana dek sana bakmayı sürdürdü."* Bu okuyuşa Abdullah b. Mes'ûd'un (وزُلزِلُوا ثم زُلزِلُوا ويقول الرسول) şeklindeki kıraati de destek olmaktadır. Eğer edattan önceki fiil, edattan soraki fiil gerçekleşene kadar sürmüyorsa ve sonraki fiil de mâzî anlamı taşıyorsa, yani bu fiilin yerine mâzî formu gelebiliyorsa, bu durumda fiil merfû okunmalıdır. Ayrıca bu durumdaki bir muzâri fiil, mâzî anlamı taşıyor ve başında (لا) olumsuzluk edatı bulunuyorsa, bu muzâri fiil ref edilir, fakat nasbedilmesi de câizdir. Şu sözde olduğu gibi: (لا يَكْتُمَكَ سِرّاً/إنَّ الرَّجُلَ لَيُصَادِقُكَ حَتَّى لا يَكْتُمُكَ): *"Kişi seninle öyle iyi bir dostluk kurar ki artık senden hiçbir sırrı gizlemez."*[219]

(من ذا الذي يقرض الله قرضاً حسناً فيُضَاعِفَه له أضعافاً كثيرةً) 2/245:

[217] Ferrâ, I, 90.
[218] Ferrâ'nın ismini zikretmediği kişi, Nafi' b. Abdurrahmân el-Medenî'dir.
[219] Ferrâ, I, 96-98.

"Kim Allah'a güzel bir ödünç verirse Allah da ona kat kat fazlasını geri verecektir."

Bu fiil, hem merfû hem de mansûp okunmuştur. Merfû okuyanlar, fiilin başındaki (ف)'yi atıf edatı olarak değerlendirmiş ve bu fiili, sıla cümlesinde bulunan (يُقرِضُ) fiiline atfetmişlerdir. Mansûp okuyanlar ise (ف)'yi istifhâmın cevabında gelen bir edat olarak değerlendirmiş ve buna göre fiili nasbetmişlerdir.[220]

C. BİR FİİLİN HEM MERFÛ HEM MECZÛM OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

2/233: (لا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بوَلدِها ولا مَوْلوُدٌ له بوَلَدِه)

"Hiçbir anne çocuğu yüzünden zarara uğratılmasın, hiçbir baba da çocuğu yüzünden (zarara uğratılmasın.)"

Bu fiilin fethalı okunan son harfinin kesralı okunması da doğrudur. Zira fiil meczûmdur. Fiilin meczûm bırakılarak son harfinin dammeli okunması (لا تُضَارُّ) ise câiz değildir. Fakat fiilin başındaki (لا) edatı, nehiy değil de nefiy edatı olarak kabul edilirse, bu takdirde fiil merfû olur ve son harfinin de dammeli okunması gerekir. Ömer b. el-Hattâb'ın[221] 2/282'deki fiili, (ولا يُضارَرْ كاتبٌ ولا شهيدٌ) şeklinde (şeddeyi açarak) meczûm okuması, buradaki meczûm kıraati desteklemektedir.[222] Meczûm kıraatte fiile nehiy

---

[220] Ferrâ, I, 112. Basralı nahivcilere ve onların görüşlerini benimseyenlere göre buradaki (ف) harfi "sebebiyyet fâsı"dır ve başına geldiği fiil de gizli bir (أنْ) ile mansûp olur. (İbn Hişâm, **Sebîlü'l-Hüdâ alâ Şerhi Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadê**, 1. Baskı, Dımaşk: Mektebetü Dâri'l-Fecr, 2001, s. 130.)

[221] Ömer b. el-Hattâb b. Nüfeyl b. Abduluzzâ b. Rabâh b. Abdullah b. Gurt b. Vezâh b. Adiy b. Ka'b b. Lüey b. Gâlib el-Kuraşî. Takriben 583 yılında Mekke'de doğdu. Müslüman olmadan önce elçilik görevini yürütüyordu. Peygamber (s), onun hakkında *"Allahım! Dinini şu iki adamdan biriyle güçlendir: Ömer b. el-Hattâb veya Ebû Cehil b. Hişâm."* şeklinde dua etmiştir. İslâm'a girişiyle müslümanlar güç kazandı. Ömer (ra), Peygamber (s)'in yakın çevresinde bulunan ve istişare ettiği kişilerdendi. Sahâbenin en önde gelenlerinden biri olan Ömer, Ebû Bekir'den sonra halifelik de yapmıştır. Muğîre b. Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lüe tarafından 63 yaşında şehit edilmiştir.(İbn Hacer, s. 279; İbn Abdilber, s. 473 - 480.)

[222] Ferrâ, I, 108.

anlamı verilmekte, *"Zarara uğratılmasın."* merfû kıraatte ise fiile ihbârî anlam verilmektedir, *"Zarara uğratılmaz."*

(وإنْ تُبدُوا ما في أنفسكم أوتخفوه يحاسبكم به الله فـــيَغْفِرُ لِمَن يشاء ويعذّبُ مَن يشاء) :2/284

"İçinizdekileri ister açığa vurun ister gizleyin Allah, sizi onlar sebebiyle hesaba çekecek, akabinde de dilediğini bağışlayacak ve dilediğine de azap edecektir."

Bu fiiller, daha önce geçen (يحاسبكم) fiiline atfedilmeksizin, yeni bir başlangıçla (ale'l-isti'nâf) merfû okundukları gibi (يحاسبكم) fiiline atfen meczûm da okunmuşlardır. Ferrâ, Kur'ân'dan (قل إن تخفوا ما في صدوركم أوتبدوه يعلمْه الله ويعلمُ ما في السماوات والأرض)[223], (ويتوبُ الله على من يشاء ...قاتلوهم يعذّبْهم الله)[224], (فإن يشإ الله يَخْتِمْ على قلبك ويَمْحُ الله الباطلَ)[225] gibi başka örnekler de vererek burada genel bir kural koyar: (وإذا عطفتَ على جواب الجزاء جاز الرفع والنصب والجزم): *"Şartın cevabı olan cümleye atıf yaptığın zaman (matûfun harekesinin) ref, nasb ya da cezm olması câizdir."* Dolayısıyla burada, Ferrâ'ya göre, üçüncü bir vecih olarak bu fiillerin nasbedilmesi de câizdir.[226] Bu farklılıklar ciddi bir anlam farkına yol açmaz.

III. FARKLI HARFLERİN KULLANILMASI

(واتّبعوا ما تتلو الشياطين على ملك سُليمان) :2/102

"Onlar, Süleyman'ın hükümranlığı hakkında şeytanların uydurduklarına tâbi oldular."

[223] 3/29.
[224] 9/14-15.
[225] 42/24.
[226] Ferrâ, I, 147.

Ferrâ'ya göre, burada ve bu gibi yerlerde (على) harf-i cerinin de (في) harf-i cerinin de gelmesi uygundur. (أتيـــتـــُه في عهد سليمان) demek de (أتيـــتـــُه على عهد سليمان) demek de doğrudur. Her ikisi de aynı anlama gelir.[227]

IV. CÜMLELERE KELİME EKLENMESİ – ÇIKARILMASI

(وإذ يرفع إبراهيم القواعد من البيت وإسماعيل ربنا تقبل منا إنك أنت السميع العليم) :2/127

"Hani İbrahim ve İsmail, Beyt'in temellerinin yükseltiyor ve (şöyle diyorlardı): Rabbimiz! Bizim (bu işimizi) kabul et, şüphesiz Sen her şeyi işiten ve her şeyi görensin."

Abdullah b. Mes'ûd'un kıraatinde, altı çizili kelimeden sonra gelen dua cümlesinin başında (ويقولان) ilavesi vardır. Bu, takdiren bulunan bir cümlenin açıkça zikredilmiş hali olmaktadır. Yine o, 15/66 (وقضينا إليه ذلك الأمر أنّ دابر هؤلاء مقطوع مصبحين)'daki altı çizili kelimenin başına da (وقلنا) şeklinde bir ilave yaparak, biri hariç[228] bütün kıraat imamlarının fethalı okuduğu (إنّ) edatını kesralı okumuştur. Fakat 27/49 (فقال إنّي أحببت حبّ الخير عن ذكر ربّي) ve 38/32 (قالوا تقاسموا بالله لَنُبَيِّتَنّه وأهله)'deki altı çizili fiiller de Abdullah b. Mes'ûd'un kıraatinde yer almaz.[229]

(ووَصّى بها إبراهيمُ بَنِيهِ ويَعقوبُ يابَنِيَّ إنّ الله اصطفى لكم الدين) :2/132

"İbrahim ve Yakup bunu oğullarına vasiyet ettiler. (Her biri şöyle dedi): Oğullarım! Allah sizin için bu dini seçti."

[227] Ferrâ, I, 53.
[228] Kesralı okuyan bu imâm, Ebu'l-Abbâs el-Hasen b. Saîd b. Ca'fer el-Mutavviî el-Basrî (h. 371)'dir.
[229] Ferrâ, I, 62, 161 ve 278; II, 23, 189 ve 286.

Ferrâ, Abdullah b. Mes'ûd'un veya Übey b. Ka'b'ın kıraatinde bu hitabın başında bir (أنْ)[230] bulunduğunu (يابَنِيَّ أنْ...) söyler. Ferrâ, bunun (وَصَّاهم بِـأنْ...) anlamında olduğunu ve bu ilavenin bulunduğu ve bulunmadığı her iki kıraatin de doğru olduğunu belirtir. Bu edatı zikretmeyenler, "vasıyet" fiilinin de "kavl" fiili gibi olduğunu ve kavl fiilinden sonra da (أنْ)'in gelmesinin de gelmemesinin de câiz olduğunu söylemişlerdir.[231] Ferrâ, 4/11 (يوصيكم الله في أولادكم للذكر مثل حظ الأنثيين)'i de buna delil olarak zikreder. Ayrıca Ferrâ, 71/1 (إنا أرسلنا نوحاً إلى قومه أنْ أنذر قومك), 68/23-24 (وآخر دعواهم أن الحمد لله ربّ العالمين) ve (فانطلقوا وهم يتخافتون أنْ لا يدخلنها اليوم عليكم مسكين), 10/10 (فأذّن مأذن بينهم أنْ لعنة الله على الظالمين)'ü de zikrederek (لأنّ الرسالة قول، والتخافت قول، الأذان) 7/44 (قول، والدعوى قول) der. Yine o, (أن)'in kullanılmadığı yerlere örnek olarak da 32/12 (ولو ترى إذ المجرمون ناكسو رءوسهم عند ربهم ربنا أبصرنا وسمعنا) ve (والملئكة باسطو أيديهم أخرجوا أنفسكم), 6/93 (وإذ يرفع إبراهيم القواعد من البيت وإسماعيل ربنا تقبل منا إنك أنت السميع العليم)'yi gösterir ve 2/127'deki İbn Mes'ûd'un (ويقولان) ilavesini zikreder. Ferrâ, nahivcilerin, *"Aslında burada (أنْ) murad edilmiş ama zikredilmemiştir."* şeklindeki görüşlerini reddeder. Çünkü eğer bu onların dedikleri gibi olsaydı kavl manası taşıyan ya da taşımayan diğer fiillerden sonra da (أنْ)'in hazfinin câiz olması gerekirdi ki bu câiz değildir.[232]

(فمن حجّ البيت أواعتمر فلا جُناحَ عليه أن يَطّوَّفَ بِهِما) 2/158:

"Kim hac veya umre yaparsa (Safâ ile Merve arasında) gidip gelmesinde bir beis yoktur."

---

[230] Ferrâ, (أنْ) için bir isim zikretmez. Basralı nahivcilerin terminolojisinde bu harf, "tefsîriyye" ismiyle nitelenir.

[231] (الوصية قول، وكلّ كلامٍ رَجَعَ إلى القولِ جَازَ فيه دُخول أنْ وجَازَ إلقاءُ أنْ): "Vasiyet de bir nevi kavldir. Ve nihayetinde kavl manasına râci olan her sözde de (أنْ)'in kullanılması da kullanılmaması da câizdir."

[232] Ferrâ, I, 62.

Bazı kıraat imamları, bu ibareyi (ألا يطـّوّف) şeklinde, bir (لا) ilavesiyle okumuşlardır. Ferrâ, bu kıraatin iki türlü açıklamasının olabileceğini söyler: Ya fiilin başındaki (لا) olumsuzluk için olacaktır, bu durumda da tavaf etmeye de etmemeye de ruhsat verilmiş demektir; ya da bu edat, 7/12 (ألا تسجد)'de olduğu gibi sıla / zâit olarak kabul edilecektir ve anlam değişmeyecektir. Ferrâ, harfin sıla kabul edildiği vechin "mamûlün bih" olduğunu belirtir.[233]

(ولا تأكلوا أموالكم بينكم بالباطل وتدلوا بها إلى الحكّام) :2/188

"Mallarınızı aranızda, bâtıl (yollar)la yemeyin ve onları hâkimlere (rüşvet olarak) da vermeyin."

Übey b. Ka'b, bu fiili, (ولا تـــدلوا) şeklinde, nehiy edatını tekrarlayarak okumuştur. Ferrâ, bunun 2/42 (ولا تلبِسوا الحقّ بالباطِل وتكتُمُوا الحقّ وأنتم تعلمون) ile aynı olduğunu, burada mananın (ولا تكتُمُوا) şeklinde olduğunu söyler. Fiilin başına (لا) getirilmediğinde cezm vechinin dışında "ale's-sarf" mansûp yapılması vechinin de câiz olduğunu belirtir.[234]

(وأتِموا الحج والعمرةَ لله) :2/196

"Haccı ve umreyi Allah için tamamlayın."

Abdullah b. Mesûd, âyeti, (وأتَموا الحج والعمرة إلى البيت لله) şeklinde, altı çizili ilavelerle okumuştur: *"Haccı ve umreyi Allah için Beytullâh'a (giderek) tamamladılar."*

[233] Ferrâ, I, 71.
[234] Ferrâ, I, 84. ("Ale's-sarf" mansûp olma konusu yukarıda 2/42'yi ele alırken ayrıntılı olarak geçmişti. Oraya bakınız.)

Böylece İbn Mes'ûd, mâzî sîgasıyla okuduğu (أثموا) fiiline bir mef'ûlün bih gayr-ı sarîh ilave etmiş olmaktadır.[235]

(يَسْألونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ) :2/217

"Sana Haram ay hakkında, onda savaşma(nın hükmü hakkında) soru soruyorlar."

Abdullah b. Mesûd, daha önceki soru cümlesinde geçen harf-i ceri, (قِتَالٍ) kelimesinin başında tekrar etmiştir: (عن قِتَالٍ فيه). Böylece O, (قِتَالٍ) kelimesinin (الشَّهْرِ) kelimesinin bedeli oluşunu vurgulamıştır. Yine O, 2/238 (حافظوا على الصلوات والصلوةِ الوسطى)'de de daha önce geçen harfi ceri tekrarlayarak atfı pekiştirmiştir: (وعلى الصلوةِ الوسطى). Ferrâ, bunun için kıraat imamlarının bu kelimeyi kesra ile okumayı tercih ettiklerini söyler.[236]

V. ZAMİRLERİN MÜZEKKER – MÜENNES, MÜFRED – MÜSENNA – CEMİ SÎGALARININ KULLANILMASI

(مثلهم كمثل الذي استوقد ناراً فلمّا أضاءت ما حوله ذهب الله بنورهم) :2/17

"Onların durumu ateş yakanın durumu gibidir. (Yaktığı ateş) etrafını aydınlattığında Allah onların ışığını alıp götürür."

Teşbih cümlesinin başında tekil ism-i mevsûl kullanılmasına rağmen sonunda çoğul zamir kullanılmıştır. Bunun sebebi, âyette münâfıkların durumunun ele alınıyor olmasıdır. Çoğul zamirle de onlar kastedilmiş olmaktadır. Ferrâ, çoğul sîgadaki bu zamirin yerine, cümlenin başına da uygun düşecek şekilde, tekil sîgasının (ذَهَبَ اللهُ بِنُورِهِ)

[235] Ferrâ, I, 85.
[236] Ferrâ, I, 102 ve 112.

da kullanılmasının doğru olacağını söyler: *"(Yaktığı ateş) etrafını aydınlattığında Allah onun ışığını alıp götürür."*[237]

(وعلّم آدم الأسماء كلّها ثمّ عرضهم على الملئكة) :2/31

"Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti, sonra da onları meleklere arzetti."

Bu zamirin müzekker-çoğul sîgasıyla gelmesinin sebebi, zamirle isimlerin değil, isimlerin sahipleri olan şahısların kastediliyor olmasıdır. Ferrâ, şahıslar değil de lafızlar dikkate alındığı takdirde burada (هم) zamiri yerine (هن، ها) zamirlerinin de kullanılabileceğini söyler. Nitekim bu zamir, Abdullah b. Mes'ûd'un kıraatinde cemi-müennes (عرضهن), Übey b. Ka'b'ın kıraatinde ise müfret-müennes (عرضها) sîgalarıyla gelmiştir.[238]

(وإنّ من الحجارة لما يتفجر منه الأنهار) :2/74

"Taşlardan öylesi vardır ki içinden nehirler fışkırır."

Bu zamirin müzekker oluşu iki şekilde izah edilebilir: (الحجارة) kelimesinin başındaki (مِن) ba'zıyet ifade eder. (الحجارة) kelimesinin ba'zı (yani bir kısmı) da (الحَجَر)'dir. Bu kelime de müzekkerdir. Veya (بعض) kelimesi çoğul anlamlı olarak kabul edilir ama bu kelimenin lafzı müzekker olduğundan zamir de lafza göre gelmiş olur. Bu, kadınlara hitaben (ضَرَبَنِي بَعضُكنّ) demek gibidir. Burada bu zamirin, anlam dikkate alınarak, müennes yapılması da mümkündür. Çünkü akılsız çoğul varlıklar, müennes kabul edilir. Nitekim 33/31 (يقنت منكنّ)'deki altı çizili fiil de, benzer şekilde hem lafızlar dikkate alınarak müzekker (يَقْنُتْ) hem de anlam dikkate alınarak müennes (تَقْنُتْ)

[237] Ferrâ, I, 23.
[238] Ferrâ, I, 30.

okunmuştur. Zamirin, Übey b. Ka'b'ın kıraatinde müennes olması (مِنْهَا) da bunun delilidir.[239]

(قُلْ مَن كَانَ عَدُوًّا لِّجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللّهِ) :2/97

"De ki: Kim Cebrâil'e düşman ise (bilsin ki) o, Allah'ın izniyle vahyi senin kalbine indirmiştir."

Ferrâ, burada (قلبك) yerine (قلبي) de denilmiş olsaydı, yine doğru olurdu, der: *"De ki: Kim Cebrâil'e düşman ise (bilsin ki) o, Allah'ın izniyle vahyi benim kalbime indirmiştir."* Çünkü bu cümle, (قُلْ) emriyle başlayan bir hitap cümlesi olduğu için muhâtap zamirinin; (قُلْ) emrine muhâtap olan kişi, bu emirden sonra gelen cümleyi söylerken mütkellim konumunda bulunacağı için de mütekellim zamirinin kullanılması uygun düşer. Ferrâ, bunun (عندك/لا تقل للقوم إنّ الخير عندي): *"İnsanlara, 'Hayır benim yanımdadır.' deme. / İnsanlara hayrın senin yanında olduğunu söyleme."* demek gibi olduğunu söyleyerek konuşma dilinden de misâl getirir. Ayrıca Ferrâ, 3/12 (قُل لِّلَّذِينَ كَفَرُواْ سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ إِلَى جَهَنَّمَ وَبِئْسَ الْمِهَادُ)'deki (سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ) fiillerinin, hem muhâtap (سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ) hem gâip (سَيُغْلَبُونَ وَيُحْشَرُونَ) sîgalarıyla okunmasının da buradakine benzer bir durum olduğunu söyler.[240] Muhâtap sîgasıyla anlam: *"İnkar etmiş olanlara de ki: 'Yenilgiye uğratılacak ve Cehennem'e toplu olarak sürüleceksiniz.'"* Gâip sîgasıyla anlam: "*İnkar etmiş olanlara, yenilgiye uğratılacaklarını ve toplu olarak Cehennem'e sürüleceklerini söyle."*

(أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لاَ يَعْقِلُونَ شَيْئاً وَلاَ يَهْتَدُونَ) :2/170

"Peki ya ataları hiçbir şeyi akledemiyor ve doğru yolda da gitmiyor idiyseler de mi (onlara körü körüne tâbi olmaya devam edecekler)?"

[239] Ferrâ, I, 44.
[240] Ferrâ, I, 53.

Burada, (هم) zamiri yerine (كم) zamirinin gelmesi de uygundur: *"Peki ya atalarınız hiçbir şeyi akledemiyor ve doğru yolda da gitmiyor idiyseler de mi (onlara körü körüne tâbi olmaya devam edeceksiniz)?"* Ferrâ, âyeti açıklarken bu cümlenin başına, (قُلْ) ifadesini takdîr etmektedir. Buna göre, yukarıda da açıkladığımız şekilde hem gaybet hem de muhâtap zamirlerinin kullanılması uygun düşmektedir. Ferrâ, 31/21 (أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ) ve 30/9 (أَوَلَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ إِلَى عَذَابِ السَّعِيرِ) (مِن قَبْلِهِمْ)'da da aynı şeyin geçerli olduğunu söyler. Yani buralarda (يَدْعُوكُمْ) ve (تَسِيرُوا... مِن قَبْلِكُمْ ...فَتَنظُرُوا) demek uygundur.[241]

2/212: (زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُواْ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا)

"İnkar etmiş olanlara dünya hayatı süslenmiştir."

Müzekker sîgasıyla okunan bu fiil, nâibü'l-fâil olan kelimenin (الحياةُ) lafzına göre müennes sîgasıyla da gelebilirdi. Fakat burada, bu kelimenin mastar oluşuna bakılarak fiil de müzekker gelmiştir. 2/275 (فَمَن جَاءهُ مَوْعِظَةٌ مِّن رَّبِّهِ فَانتَهَىَ فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى) 11/67 ,(قَدْ جَاءكُم بَصَآئِرُ مِن رَّبِّكُمْ) 6/104 ,(اللّهِ وَأَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُواْ الصَّيْحَةُ فَأَصْبَحُواْ فِي دِيَارِهِمْ) (جَاثِمِينَ)'deki fiillerde de aynı durum söz konusudur. Yani bu örneklerde de fiiller müzekker gelmiştir. Fakat müennes gelmeleri de câizdir.[242]

2/232: (ذَلِكَ يُوعَظُ بِهِ مَن كَانَ مِنكُمْ يُؤْمِنُ بِاللّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ ذَلِكُمْ أَزْكَى لَكُمْ وَأَطْهَرُ)

"Sizden, Allah'a ve âhiret gününe iman edenlere, bu öğütlenmektedir. Bu sizin için daha iyi ve daha temizdir."

[241] Ferrâ, I, 73.
[242] Ferrâ, I, 91.

Cümlenin son kısmında, ism-i işârete bitişen zamir çoğul olarak geldiği halde (ذلكم) cümlenin başında tekil olarak (ذلك) gelmiştir. Ferrâ, bunun sebebinin bu kelimenin yaygın kullanımından kaynaklandığını ifade etmektedir. Bu kelime sıkça kullanıldığı için artık hitap zamiri olan (ك), ism-i işaretle aynı kelimeymiş gibi algılanmıştır. Bunun için de (ذلك) diyerek hem erkeğe hem kadına, hem tek hem iki ve daha fazla kişiye hitap edilebilir.[243]

[243] Ferrâ, I, 108.

İKİNCİ BÖLÜM

SARF AÇISINDAN KIRAATLER

I. FARKLI KELİMELER KULLANILMASI

A. AYNI KÖKÜN TÜREVLERİ OLAN FARKLI KELİMELER

1. AYNI KELİMENİN FARKLI SÎGALARININ KULLANILMASI

(وَمِنْهُمْ أُمِّيُّونَ لاَ يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلاَّ أَمَانِيَّ وَإِنْ هُمْ إِلاَّ يَظُنُّونَ) :2/78

"Onların içinde, birtakım kuruntular dışında Kitab'tan bilgisi olmayan câhiller vardır. Bunlar sadece zanna tâbi olurlar."

Tekili (أُمْنِيَّة) olan bu kelimenin son harfi, hem şeddeli hem de şeddesiz okunmuştur. Şeddeli okuyanlar kelimenin tekilini çoğul yaptıklarında kelimeyi (مفاعيل) vezninde okumuşlar, şeddesiz okuyanlar da çoğul yaptıklarında kelimeyi (مفاعل) vezninde okumuşlardır. Ferrâ, bu ve buna benzeyen (أُضْحِيَّة، أُغْنِيَّة) gibi kelimelerin her iki şekilde de çoğul yapılmasının mümkün olduğunu, (مفاعيل) veznindeki şeddeli vechin daha sağlam (ecved) bir vecih olduğunu söyler. Çünkü asıl vezin, (مفاعيل) veznidir. Şeddesiz okuyanlar, yan yana gelen iki (ي) harfinden birini, tahfîf için hazfetmiş olmaktadırlar.[244]

[244] Ferrâ, I, 45.

2/197: (فَلاَ رَفَثَ وَلاَ فُسُوقَ وَلاَ جِدَالَ فِي الْحَجِّ)

"Artık hacda cinsel ilişkiye, kötü söz söylemeye ve münakaşaya yer yoktur."

2/228: (وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَلِكَ)

"Kocaları, bu (süre zarfında) onları tekrar (nikahlarına) alma hususunda daha çok hak sahibidirler."

Abdullah b. Mesûd'un kıraatinde, bu mastarların diğer şekilleri olan (رُفوث) ve (بِرِدَّتِـــهِنَّ) kelimeleri vardır.[245] Yine O, 49/17 (أنْ أسلموا)'deki müevvel mastarı sarîh bir mastar olarak (إسلامهم) okumayı tercih etmiştir.[246]

2/283: (وَإِن كُنتُمْ عَلَى سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُواْ كَاتِبًا فَرِهَانٌ مَّقْبُوضَةٌ)

"Şayet yolculukta olur da bir kâtip bulamazsanız bu takdirde (bir şeylerin) rehin olarak alınması (yeterlidir.)"

Mücâhid, (رَهْنٌ) kelimesinin çoğul sîgası olarak (رِهَانٌ) şeklinde okunan bu lafzı, (رِهَانٌ) kelimesinin de çoğulu olarak (رُهُنٌ) şeklinde okumuştur. Bu okuyuş, kıraat imamlarının 6/141'deki (ثمره) lafzını hem (ثَمَرٌ) kelimesinin çoğulu olarak (ثِمَارِه) şeklinde; hem (ثِمَارٌ) kelimesinin çoğulu olarak (ثُمُرِهِ) şeklinde okumalarına benzemektedir. Bu durumda ikinci sîgalar, cem'u'l-cem sîgaları olmaktadır.[247]

2. İSM-İ FÂİL – İSM-İ MEF'ÛL

2/148: (ولكلٍّ وِجهة هو مُوَلِّيهَا)

[245] Ferrâ, I, 83; I, 105.
[246] Ferrâ, II, 358.
[247] Ferrâ, I, 135.

"Her (ümmetin), (Allah'ın kendilerini) yönelttiği bir kıblesi vardır."

Kıraat imamlarının kâhir ekseriyeti tarafından ism-i fâil sîgasıyla okunan bu kelime, İbn Abbâs, İbn Âmir el-Yahsubî ve Ebû Cafer Muhammed b. Ali tarafından ism-i mef'ûl kalıbında (مُوَلاَّهَا) okunmuştur. Ferrâ, her iki vechin de aynı anlama geldiğini belirtir.[248] İsm-i mef'ûl olarak anlamı: *"Her (ümmetin), yöneltildiği bir kıblesi vardır."*

3. İF'ÂL BÂBI – TEF'ÎL BÂBI

(فمَنْ خاف مِن مُوصٍ جَنَفاً أوإثْماً فأصلح بينهم فلا جناح عليه) :2/182

"Kim vasiyet eden kişinin (bilmeden bir yanlışa) meyletmesinden veya (bilerek) bir günah (işlemesinden) korkar ve tarafların arasını düzeltirse ona bir günah yoktur."

Bu lafız, kıraat imamlarınca hem (أوْصَى) hem de (وَصَّى) fiillerinin ism-i fâilleri olarak okunmuştur. Ferrâ, (والعرب تقول: وَصّيْتُك وأوْصَيْتُك) diyerek, Araplar'ın her iki kalıbı da kullandıklarını söyler. Ayrıca o, 2/132 (ووَصّى بها إبراهيم بنيه ويعقوب)'deki fiilin de kıraat imamlarınca (وَصَّى) ve (أوْصَى) şeklinde, her iki bâb ile okunduğunu da hatırlatır.[249]

4. TEKİL – ÇOĞUL

(وَقَالُواْ لَن يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلاَّ مَن كَانَ هُوداً أَوْنَصَارَى) :2/111

"Ve dediler ki: 'Yahûdi veya Hristiyan olanların dışında hiç kimse asla Cennet'e giremeyecek.'"

[248] Ferrâ, I, 65.
[249] Ferrâ, I, 82.

Kıraat imamlarınca çoğul sîgalarla okunan bu kelimeler, Abdullah b. Mesûd ve Übey b. Ka'b'ın kıraatlerinde (يهوديا أو نصرانيا) şeklinde tekil sîgalarla gelmişlerdir.[250]

(قَالُواْ نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَإِلَهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَقَ إِلَهًا وَاحِدًا وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ) :2/133

"Dediler ki: Senin tanrın ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak'ın da tanrısı olan tek tanrıya ibadet edeceğiz. Bizler O'na teslim olanlarız."

Kıraat imamları kelimeyi çoğul olarak okumuşlardır. Fakat kelimeyi tekil olarak (أبيك) okuyan da vardır. Ferrâ, tekil okuyanın, amcanın babalar içinde sayılmasını doğru bulmadığı için böyle yapmış olabileceğini söyler. Halbuki Araplar amcaları babalarla, annenin ailesini de dayılarla bir tutarlar: (والعرب تجعل الأعمام كالآباء، وأهل الأم كالأخوال). Dolayısıyla Ferrâ, çoğul kıraati tercih eder.[251]

B. TAMAMEN FARKLI KELİMELER KULLANILMASI

(ذَلِكَ الكِتَابُ لا رَيبَ فِيهِ) :2/2

"O, kendisinde hiçbir şüphe olmayan Kitap'tır."

Bu cümlede hem (ذلك) hem de (هذا)'nin gelmesi uygundur. (ذلك)'nin gelmesi iki şekilde olabilir: İlki, (ذلك)'nin (هذه الحروف يا أحمدُ، ذلك الكتاب الذي وعدتك أن أوحيه إليك): *"Bu harfler, ey Ahmed! Sana vahyetmeyi vaad ettiğim o Kitap'tır."* anlamında, yani uzağa veya yüce olan bir şeye işaret için gelmiş olması. İkincisi, (ذلك)'nin (هذا)'nin yerine gelmiş olması. Mesela (قَدْ قَدِمَ فُلانٌ): *"Falanca geldi."* denildiğinde bunun cevabında (قَدْ بَلَغَنا هَذا الخَبَرُ): "*Bu haber bize ulaştı."* denir. Çünkü ilk söylenen sözle ikinci söylenen söz birbirine yakındır. Yakın olan şeyler için de (هذا) kullanılır. Fakat, ilk

[250] Ferrâ, I, 59.
[251] Ferrâ, I, 63.

cümlede haber verilen şey olmuş-bitmiş bir şey olduğu için burada (ذلك) kullanılması da uygun düşer. Çünkü olmuş-bitmiş şeyler, yanımızda bulunmayan, uzağımızda olan şeyler gibidir (كَالغَائبِ الُمنقَضِي). Uzak için de (ذلك) kullanılır. Ancak bizzat karşımızda durduğunu gördüğümüz bir şey için (ذلك)'yi kullanamayız, bu durumda sadece (هذا) kullanılır.[252]

(يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ وَمَا أُنزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ) :2/102

"İnsanlara sihri ve Bâbil'de, Hârût ve Mârût (adlarındaki) iki meleğe indirilen şeyi öğretiyorlardı."

Kıraat imamları, altı çizili lafzı *"iki melek"* anlamında "lâm" harfinin fethasıyla (الَمَلَكَيْنِ) okurlarken İbn Abbâs, *"iki hükümdar"* anlamında "lâm"ın kesrasıyla (الَمِلِكَيْنِ) okumuştur.[253]

(مَا نَنسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْنُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِّنْهَا أَوْمِثْلِهَا) :2/106

"Biz bir âyetin hükmünü kaldırır veya onu unuttursak ondan daha iyisini veya onun benzerini getiririz."

Kıraat imamlarının çoğu, altı çizili fiili sülâsî 4. bâbtaki (النِّسْيَان) kökünden alarak rubâî if'âl bâbında okumuşlardır: (نُنْسِها). Fakat bazıları da fiili, (التَّأْخِير) anlamında, sülâsî 3. bâbtaki (النَّسِيئَة) kökünden alarak hem aynı bâbta (نَنْسَئْها) hem de if'âl bâbında (نُنْسِئْها) okumuşlardır: *"Biz bir âyetin hükmünü kaldırır veya onu ertelersek..."* Ferrâ, (النِّسْيَان)'ın iki anlamda olabileceğini söyler: İlki 9/67 (نَسُواْ اللّهَ فَنَسِيَهُمْ)'deki gibi "terk" anlamı: *"Onlar Allah'a (itaati) terkettiler Allah da onları terketti."*; ikincisi ise 18/24

[252] Ferrâ, I, 20.
[253] Ferrâ, I, 53.

(وَاذْكُر رَّبَّكَ إِذَا نَسِيتَ)'teki gibi "unutma" anlamı: *"Unuttuğun zaman Rabbini hatırla!"* Âyet, Abdullah b. Mesûd'un kıraatinde (ما نُنْسِكَ من آية أونَنْسَخْها نجئْ بِمِثلها أوخير منها): *"Biz bir âyeti sana unutturur ya da onun hükmünü kaldırırsak onun benzerini veya daha iyisini getiririz."* şeklinde iken Ebû Huzeyfe'nin Mevlası Sâlim'in kıraatinde (ما نَنْسَخْ من آية أونُنْسِكَها): *"Biz bir âyetin hükmünü kaldırır ya da onu sana unutturursak..."* şeklindedir. Ferrâ, bu kıraatlerin (النسيان) anlamını desteklediğini, ancak bu kıraat vecihlerinin hepsinin de güzel olduğunu belirtir.[254]

(فَالآنَ بَاشِرُوهُنَّ وَابْتَغُواْ مَا كَتَبَ اللّهُ لَكُمْ) :2/187

"Artık şimdi onlarla münâsebette bulunun ve Allah'ın size takdir ettiği şeyi isteyin."

Kıraat imamlarının tamamı bu lafzı (بَغَى يَبْغِي) kökünden iftiâl bâbında okumuşlardır. Fakat Ferrâ, lafzın farklı bir şekilde noktalanarak (تَبِعَ يَتْبَعُ) kökünden iftiâl babında (وَاتَّبِعُوا): *"Allah'ın size takdir ettiği şeye tâbi olun."* da okunduğunu, bu hususun İbn Abbâs'a sorulduğunu, O'nun da her ikisinin de anlamca aynı kapıya çıktığını söylediğini haber vermektedir.[255]

(وَلاَ يَحِلُّ لَكُمْ أَن تَأْخُذُواْ مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا إِلاَّ أَن يَخَافَا أَلاَّ يُقِيمَا حُدُودَ اللّهِ) :2/229

"Onlara verdiğiniz hiçbir şeyi (boşanma esnasında) geri almanız size helal değildir. Ancak eşlerin, Allah'ın (çizdiği) sınırlara riayet edemeyeceklerinden endişe etmeleri durumu başkadır."

Übey b. Ka'b'ın kıraatinde bu fiilin yerine farklı bir fiil (إلا أن يظـــنّا) kullanılmıştır: *"Ancak eşlerin, Allah'ın (çizdiği) sınırlara riayet edemeyeceklerini*

[254] Ferrâ, I, 53.
[255] Ferrâ, I, 84.

öngörmeleri durumu başkadır." Ferrâ, bu iki fiilin Arap dilinde yakın anlamlı olduklarını söyler. Buna misal olarak birine (قَدْ خَرَجَ عَبْدُكَ بِغَيرِ إذنِكَ) denildiği zaman cevaben (قَدْ ظَننتُ ذاك) veya (قَدْ خِفْتُ ذاك) diye cevap vermesini gösterir.[256]

(وَانظُرْ إِلَى العِظَامِ كَيْفَ نُنشِزُهَا ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْمًا) :2/259

"Ve kemiklere bir bak! Onları nasıl ayağa kaldırıyor ve sonra da onlara (nasıl) et giydiriyoruz!"

Fiil, Zeyd b. Sâbit[257] tarafından (نَنْقُلُها إلى موضعِها) anlamında, (نَشَزَ يَنْشُزُ نَشْزاً ونُشُوزاً) sülâsî kökünden if'âl bâbında (نُنْشِزُها): *"Onları kaldırıp yerlerine yerleştiriyoruz."* şeklinde okunurken İbn Abbâs tarafından (نُحْيِيها) anlamında, (نَشَرَ يَنْشُرُ نَشْراً ونُشُوراً) kökünden if'âl bâbında (نُنْشِرُها): *"Onları yeniden canlandırıyoruz."* şeklinde okunmuştur. Hasan Basrî ise fiili İbn Abbâs'la aynı kökten fakat if'âl bâbına sokmadan, sülâsî 1. bâbtan okumuştur: (نَنْشُرُها). Ferrâ, (والوَجْهُ أنْ تَقولَ: أنشَرَ اللهُ الموتى فنَشَرُوا إذا حَيُوا، كما قال الأعشى: يا عَجَباً للمَيِّتِ النَّاشِرِ): *"Şöyle söylemen doğrudur: Allah ölüleri canlandırdı, onlar da canlandı. Nitekim (şâir) A'şâ şöyle söylemiştir: Hayret şu canlanan ölüye!"* diyerek bu fiilin sülâsî kökünün müteaddî olmadığını, if'âl bâbındaki kıraatin daha doğru olduğunu belirtir.[258]

---

[256] Ferrâ, I, 105.

[257] Zeyd b. Sâbit b. ed-Dahhâk b. Zeyd b. Levzân b. Amr b. Avf b. Ğunm b. Mâlik b. en-Neccâr el-Ensârî el-Hazrecî. Peygamber (s), Medîne'ye hicret ettiğinde Zeyd, 11 yaşındaydı. Peygamber (s), kendisi hakkında, *"Ne güzel çocuk!"* demiş ve Kur'ân'ı kavrama ve ezberleme hususunda onu övmüştür. Peygamber (s)'in hem vahiy katipliğini yapmış hem de diğer yazışmalarını yürütmüştür. Sahâbenin içinde ilmiyle temâyüz etmiştir. Peygamber (s), *"Ferâizi en iyi bileniniz Zeyd'dir."* buyurmuşlardır. Medîne'de; kazâ, fetvâ, kıraat, ve ferâiz konularında en önde gelen âlimlerden biriydi. Hicrî, 42 ile 55 arasındaki bir tarihte vefat etmiştir. (İbnü'l-Esîr, s. 346 – 348; İbn Hacer, s. 22 - 23.)

[258] Ferrâ, I, 125.

II. AYNI KELİMENİN FARKLI HARFLERLE / HAREKELERLE OKUNMASI

A. FARKLI HAREKELERLE OKUNMASI

2/33: (قَالَ يَا آدَمُ أَنبِئْهُم بِأَسْمَآئِهِمْ)

"Dedi ki: Ey Âdem! Onlara, bunların isimlerini bildir!"

Bu fiilin son harfi, kıraat imamları tarafından hem aslı üzere bırakılarak "hemze"li (أَنْبِئْهُمْ) okunmuş, hem de söylemesi daha kolay olduğu için (ي)'ye dönüştürülerek (أَنْبِيهِمْ) okunmuştur. "Hemze"li kıraatte, (هُمْ) zamirinin harekesi yalnızca damme olabilir. Fakat "yâ"lı kıraatte veya "hemze" atılıp yerine hiçbir harf getirilmediği takdirde, bu zamirin dammeli okunması da kesralı okunması da mümkündür.[259]

2/40: (يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُواْ نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ)

"Ey İsrail oğulları! Size bahşettiğim nimetimi hatırlayın!"

Kelimenin sonundaki müfret-mütekellim zamiri iki türlü okunabilir: İlki sâkin olarak (irsâl ile), ikincisi de fethalı olarak. Bu zamirden sonra "elif-lâm" geldiği zaman Araplar, zamiri fethalamayı tercih ederler. Çünkü bu, zamiri daha açıkça gösterir. Aksi halde zamire muzâf olan kelimenin izâfetsiz ve mecrûr olduğu vehmine kapılmak mümkündür. Fakat her iki vecih de câizdir. Nitekim Kur'ân'da her iki veche de misaller vardır. Meselâ 39/53 (قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَى أَنفُسِهِمْ)'teki zamir hem sâkin hem de fethalı okunmuştur. 39/17 (فَبَشِّرْ عِبَادِ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ)'de ise zamir mahzûftur ve burada fethalı vecih yoktur. 27/36 (قَالَ أَتُمِدُّونَنِ بِمَالٍ فَمَا آتَانِ اللَّهُ خَيْرٌ مِّمَّا آتَاكُم)'da ise zamir

[259] Ferrâ, I, 30. (هم) zamirinin harekesiyle alakalı anlatılan durum, bu zamiri, zamirden önceki harf kesralı ya da zamirden önce sâkin yâ bulunduğu zaman kesralı okuyanlara göredir. Bu zamiri her zaman dammeli okuyanlar da vardır.

yazılmadığı halde bir kıraat vechinde fethalı olarak okunmuştur. Ferrâ, hocası Kisâî'nin, Arapların "elif-lâm" dışındaki bütün "hemze"lerden önce bu zamiri fethalamayı tercih ettikleri şelindeki görüşünü aktarır, fakat bu görüşü, (ولَمْ أرَ ذلك عند العرب، رَأيتُهم يُرْسِلون الياءَ فيقولون: عِندِي أبوكَ، ولا يقولون: عندَيَ أبوك بتحريك الياء): *"Ben Araplar'ın böyle bir şey yaptığını görmedim. Aksine onların 'yâ'yı sâkin olarak telaffuz ettiklerini ve* (عِندِي أبوكَ) *dediklerini gördüm. Ama* (عندَيَ أبوك) *dediklerini görmedim."* diyerek reddeder. [260]

(وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَن يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ) :2/233

"Emzirmeyi tamamlamak isteyenler için, anneler çocuklarını tam iki yıl emzirirler."

Kıraat imamlarının hepsi de bu kelimenin ilk harfini fethalı olarak okumuşlardır. Fakat Kisâî, Araplardan bazılarının bu kelimeyi kesra ile telaffuz ettiğini duyduğunu söylemiştir. Ferrâ'ya göre bu durumda bu mastar, (الوَكالة والوِكالة، الدَّلالة والدِّلالة، المَـهارة والمِهارة) mastarları gibi her iki harekeyle de kullanılan bir mastardır. Fakat âyetteki masterın yaygın olan şekli, (الحَصاد والحِصاد) mastarında da olduğu gibi fethalı şeklidir.[261]

B. FARKLI HARFLERLE OKUNMASI

1. (ف) YERİNE (ث) KULLANIMI

(فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنبِتُ الأَرْضُ مِن بَقْلِهَا وَقِثَّآئِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَا) :2/61

"Rabbine bizim için dua et de bize toprağın bitirdiği şeylerden; sebzesinden, acurundan, sarımsağından, mercimeğinden ve soğanından çıkarsın!"

[260] Ferrâ, I, 32.
[261] Ferrâ, I, 108.

Kelime, Abdullah b. Mesûd'un kıraatinde (ثومها) şeklinde, ilk harfi (ث)'ye dönüşmüş haldedir. Ferrâ, (فُوم) kelimesinin (الحِنْطَة والخُبْز) manalarına geldiğini, Arapların *"ekmek yapın"* (اخْتَبِزُوا) anlamında (فَوِّمُوا) dediklerini ifade ettikten sonra İbn Mes'ûd'un kıraatinin doğruya daha yakın olduğunu olduğunu söyler. Çünkü bu kelime (البَقل والقِثّاء والعَدَس والبَصَل) kelimeleriyle birlikte gelmiştir. Dolayısıyla *"sebze, acur, mercimek ve soğan"* kelimelerinin arasına *"ekmek"* değil, İbn Mes'ûd'un kıraatindeki (ثُوم) yani *"sarımsak"* daha uygun düşmektedir. Fakat Ferrâ, bu açıklamadan sonra, Arapların (ث) yerine (ف) harfini getirdiklerini (ibdâl) söyler (والعرب تُبدِلُ الفاءَ بالثّاءِ), ve buna örnek olarak (الأثافِيّ/عَافُور، الأثاثِيّ/جَدَف، عَاثُور/جَدَث) kelimelerini zikreder. Ayrıca Esed kabilesi mensuplarının (المَغَافِير) yerine (المَغَاثِير) dediklerini sıkça duyduğunu söyler. Dolayısıyla bu kelime, (ثُوم) şekliyle de *"sarımsak"* anlamına gelmektedir.[262]

2. (ا) YERİNE (ء) KULLANIMI

(قَالَ أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَى بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ) :2/61

"Siz daha iyi olanı daha kötü olanla mı değiştirmek istiyorsunuz?"

Bu kelime, (الدُّنُوّ) veya (الدَّناءَة) kökünden ism-i tafdîl kalıbında olan bir kelimedir. Nahivci kıraat imamlarından Züheyr el-Furkubî, kelimeyi (أَدْنَأُ) şeklinde hemzeli olarak okunmuştur. Ferrâ, Arapların bu kelimeyi bu şekilde okuduklarını duymadığını, aksine onların bu kelimeyi hemzesiz olarak kullandıklarını söylemektedir.[263]

[262] Ferrâ, I, 40.
[263] Ferrâ, I, 40.

3. (ث) YERİNE (ت) KULLANIMI

(قَالَ كَمْ لَبِثْتَ قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا أَوْبَعْضَ يَوْمٍ) :2/259

"(Allah ona) 'Ne kadar bekledin?' dedi. 'Bir gün ya da bir günden de az (bir süre bekledim)'. dedi."

Arap dilinde (ث) ve (ت) harfleri peşpeşe geldiklerinde ilki ikincisine katılarak (idgâm) da (لَبِتَّ) okunabilir.[264] Bunun bir başka örneği olan (ذ)'nin (ت)'ye katılarak okunması, Abdullah b. Mesûd'un şu kıraatlerinde görülmektedir: 2/92 (اتـــخَـــتُّـــم العجل), 44/20 (و إني عُتّ بربي). Dolayısıyla burada da idgâmlı okumak mümkündür.[265]

III. FİİLLERİN FARKLI BİNÂ, BÂB VE SÎGALARLA OKUNMASI

(يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ) :2/20

"Şimşek neredeyse gözlerini alacak!"

Bu fiil, dört farklı şekilde okunmuştur: (يَخَطِّفُ), (يَخِطِّفُ), (يِخِطِّفُ), (يَخْطِّفُ). Hepsi de iftiâl bâbından olan bu kıraatlerin izahı şöyledir: (يَخَطِّفُ) seklinde okuyanlar idgâm nedeniyle, fiilin aslındaki (يَخْتَطِفُ) (ـــتَـــ) harfinin harekesini cezimli olan (ـــخْـــ) harfine nakletmişlerdir. (يَخِطِّفُ) ve (يِخِطِّفُ) şekillerinde okuyanlar ise okuyuşlarını, fiilin mâzî ve mastar kalıplarına (اختطف، الاختطاف) benzetmişler, burada ilk harfler kesralı olduğundan onlar da kesralı okuyuşu tercih etmişlerdir. Ferrâ, bu konuda bazı nahivcilerin şu yorumunu da nakleder: "(خـــ) *harfinin kesralanması, kendisinden sonraki harfin ve kendisinin sâkin olmasından dolayıdır. İkisi de sâkin olunca iki sâkinin bir araya*

[264] Nitekim kıraat imamlarından Ebû Amr, Hamza ve Kisâî'nin bu şekilde kıraat vecihleri vardır. Hârûf, s. 62.
[265] Ferrâ, I, 124.

gelmesi sebebiyle geçiş, tıpkı (اضربِ الرجل) *örneğinde olduğu gibi, kesra ile oldu."* Fakat Ferrâ, onların bu söylediğini temelsiz bulur ve eğer böyle olsaydı Araplar'ın (يَمُــدّ، يَعَضّ) fiillerinde (يَمِدّ، يَعِضّ) demeleri gerektiğini söyler. (يَخْطِّفُ) şeklinde okuyanlar ise kelimeyi aslî şekliyle okumak ister gibidirler. Çünkü (خ) harfinin aslı sâkindir. Bu okuyuşun, aslî şekliyle okumaktan tek farkı, (ــتَــ) ve (ــطِــ) harflerinde hafiften idgâm yapılmasıdır. Ferrâ, burada yaptığı izahların 10/35 (أَفَمَن يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَحَقُّ أَن يُتَّبَعَ أَمَّن لاَّ يَهِدِّي)'daki benzer fiiller için de geçerli olduğunu belirtir.[266] ve 36/49 (مَا يَنظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ) (إِلاَّ أَن يُهْدَى

2/40: (يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُواْ نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ)

"Ey İsrail oğulları! Size bahşettiğim nimetimi hatırlayın!"

Kıraat imamlarınca sülâsî 1. bâbtan okunan bu fiil, Abdullah b. Mesûd'un kıraatinde (اِدَّكِرُوا) şeklinde iftiâl bâbından ve ilk harfi, (د) harfine kalbedilerek okunmuştur.[267] Mana aynıdır. Sadece iftiâl babında biraz daha mübalağalı bir anlam vardır.

2/83: (وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لاَ تَعْبُدُونَ إِلاَّ اللّهَ)

"Hani İsrail oğullarından, 'Allah'tan başkasına kulluk etmeyeceksiniz!' diye sağlam bir söz almıştık."

Ferrâ, bu fiilin muhâtap sîgasıyla geldiği gibi gâip sîgasıyla da gelebileceğini belirtir: (لاَ يَعْبُدُونَ): *"Hani İsrail oğullarından, Allah'tan başkasına kulluk*

[266] Ferrâ, I, 24-25.

[267] Ferrâ, I, 32. Fiilin aslı (اِذْتَكِرُوا) şeklindedir. Önce iftiâl bâbının (ت) harfi (د) harfine, ardından da fiilin baş harfi olan (ذ), (د)'a kalbedilmiştir.

etmeyeceklerine dair sağlam bir söz almıştık."[268] Buna benzer bir okuyuş 8/38 (قُل لِّلَّذِينَ كَفَرُواْ إِن يَنتَهُواْ يُغْفَرْ لَهُم مَّا قَدْ سَلَفَ)'de görülmektedir. Kıraat imamlarının tamamı buradaki fiili gâip sîgasıyla (إِن يَنتَهُواْ يُغْفَرْ لَهُم): *"Eğer son verirlerse geçmiş günahları bağışlanır."* okumuşken Abdullah b. Mesûd fiili muhâtap sîgasıyla (إِن تَنتَهُواْ يُغْفَرْ لَكُم): *"Eğer son verirseniz geçmiş günahlarınız bağışlanır."* okumuştur.[269]

(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ لاَ تَقُولُواْ رَاعِنَا وَقُولُواْ انظُرْنَا وَاسْمَعُواْ وَلِلكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ) :2/104

"Ey iman etmiş olanlar! 'Bizi gözet!' demeyin, 'Bizi bekle!' deyin ve dinleyin! Ve (bilin ki) inkarcılar için can yakan bir azap vardır."

Fiil, (انْتَظِرْنا): *"Bizi bekle!"* anlamında, sülâsî 1. bâbtan (انْظُرْنا) okunmuştur. Ferrâ, fiilin if'âl bâbında (أَخِّرْنا): *"Bize mühlet ver!"* anlamına geldiğini söyleyerek, 7/14 (قَالَ أَنظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ)'ü buna misal olarak zikreder. O, 57/13 (يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ لِلَّذِينَ آمَنُوا انظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِن نُّورِكُمْ)'teki aynı fiilin de sülâsî kıraatinin yanısıra Hamza b. Habîb ez-Zeyyât tarafından if'âl bâbından (أَنْظِرُونَا) da okunduğunu söyler. Dolayısıyla Ferrâ'ya göre burada da fiilin if'âl bâbından okunması mümkündür.[270]

(وَلاَ تُسْأَلُ عَنْ أَصْحَابِ الْجَحِيمِ) :2/119

"Cehennemliklerden sorumlu tutulacak değilsin."

Bazı kıraat imamları fiili, ma'lûm çatıyla ve meczûm olarak (لا تَسألْ): *"Cehennemlikler hakkında soru sorma!"* okumuşlardır. Cumhurun kıraatinde ise fiil, meçhûl çatıda ve merfû olarak (لا تُسألُ): *"Sana Cehennemlikler hakkında soru*

[268] Kıraat imamları her iki sîgayla da okumuşlardır.
[269] Ferrâ, I, 47 ve138.
[270] Ferrâ, I, 56-57.

sorulmayacak." okunmuştur. Fiil, Übey b. Ka'b'ın kıraatinde de (ما تُسأَلُ): *"Sana Cehennemlikler hakkında soru sorulmuyor."* şeklinde merfû iken Abdullah b. Mesûd'un kıraatinde (لن تُسأَلَ): *"Sana Cehennemlikler hakkında asla soru sorulmayacak."* şeklinde nasbedilmiştir. Ferrâ, âyetin tefsirinin meczûm kıraati destekler şekilde olmasını gerekçe göstererek meczûm kıraati tercih eder.[271]

(وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَأَمْناً وَاتَّخِذُواْ مِن مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى) :2/125

"Vaktiyle biz Beyt'i insanlar için bir toplanma yeri ve güvenli bir mabed yaptık. Ve, '(Ey insanlar!) İbrahim'in makamından bir namazgah edinin!' (dedik.)"

Bu fiil, hem mâzî (واتَّخَذُوا): *"Edindiler."* hem de emir (وتَّخِذُوا): *"Edinin!"* sîgalarıyla okunmuştur. Aynı şekilde Abdullah b. Mesûd, kıraat imamlarının emir sîgasıyla okuduğu 2/196 (وأتِموا الحج والعمرةَ لله)'daki (أتِموا) fiilini mâzî sîgasıyla (أتَـموا) okumuştur. Ferrâ, her iki kıraatin de isabetli olduğunu söyler.[272]

(قَالَ وَمَن كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلاً ثُمَّ أَضْطَرُّهُ إِلَى عَذَابِ النَّارِ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ) :2/126

"(Allah) dedi ki: 'Her kim inkar ederse ben onu az bir süre (daha dünya nimetlerinden) faydalandırır, sonra da Cehennem azabına sürüklerim.' Ne kötü bir son duraktır orası!"

Bu âyetteki fiiller, cumhurun kıraatinde, ilki tef'îl, ikincisi iftiâl bâblarından, merfû, I. tekil şahıs sîgasıyla ve muzaraat harfleri dammelenerek (فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلاً ثُمَّ أَضْطَرُّهُ): *"Ben onu az bir süre (daha dünya nimetlerinden) faydalandırır, sonra da Cehennem azabına sürüklerim."* okunmuşlardır. Übey b. Ka'b, fiilleri (فنُمَتِّعُه قليلا ثم نَضْطَرُّه): *"Biz onu az bir süre (daha dünya nimetlerinden) faydalandırır, sonra da Cehennem azabına sürükleriz."* şeklinde, cumhurun kıraatiyle aynı fakat I. çoğul şahıs sîgasıyla okurken

[271] Ferrâ, I, 60 ve 159.
[272] Ferrâ, I, 61 ve 85; II, 111, 146 ve 364; III, 90.

İbn Abbâs (فأَمْتِعْه قليلا ثم اضْطَرَّه): *"Onu az bir süre (daha dünya nimetlerinden) faydalandır, sonra da Cehennem azabına sürükle!"* şeklinde, öncesinde geçen dua cümlesinin devamı olarak, her iki fiili de emir sîgasıyla cezmederek ve ilkini if'âl bâbından okumayı tercih etmiştir. Yahya b. Vessâb ise fiilleri (فإِمْتِعُه قليلا ثم إضْطَرُّه): *"Ben onu az bir süre (daha dünya nimetlerinden) faydalandırır, sonra da Cehennem azabına sürüklerim."* şeklinde, merfû, muzâraat harflerini kesralayarak ve ilkini if'âl bâbından okumuştur. İkinci fiil, bütün vecihlerde iftiâl bâbından okunmuştur.[273]

2/132: (وَوَصَّى بِهَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ)

"İbrahim onu oğullarına vasiyet etti, (aynı şekilde) Yakup da (bunu oğullarına vasiyet etti)."

Kıraat imamlarının çoğunluğu tarafından tef'îl bâbından okunan bu fiil, Medîneliler'in mushafında (أَوْصَى) şeklinde if'âl bâbıyla okunacak şekilde "elif"le yazılmıştır. Bunun için de Medîneli kraat imamları Nâfi' ve Ebû Cafer ile Şamlı İbn Âmir, fiili if'âl bâbından okumuşlardır. Ferrâ'ya göre her iki okuyuş da doğrudur, çünkü her iki bâbın da kullanımları yaygındır.[274]

2/158: (وَمَن تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ)

"Kim gönüllü olarak bir iyilik yaparsa (çok iyi bilsin ki) Allah, şükrün karşılığını veren ve (yaptığınız her şeyi) çok iyi bilendir."

Bu fiil, cumhurun kıraatine göre mâzî sîgasıyla okunmuştur. Fakat Abdullah b. Mesûd'un kıraatini benimseyenler ve Hamza b. Habîb, fiili (يَطَّوَّعْ) şeklinde muzâri

[273] Ferrâ, I, 61.
[274] Ferrâ, I, 62.

sîgasıyla okumuşlardır. Çünkü İbn Mesûd'un mushafında ibare (يطوع) şeklinde, (ي) ile yazılmıştır.[275]

(إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنزِيرِ وَمَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللّهِ) :2/173

"O size sadece leşi, kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına kesilen hayvanları haram kıldı."

Fiil, hem malûm (حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ والدَّمَ...) hem de meçhûl (حُرِّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ والدَّمُ...) çatılarda okunmuştur.[276] Malûm / etken çatıdaki anlamı yukarıda verilmiştir. Meçhûl çatıdaki anlamı: *"Size sadece leş, kan, domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesilen hayvanlar haram kılınmıştır."*

(وَلاَ تُقَاتِلُوهُمْ عِندَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِن قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ) :2/191

"Onlar sizinle Mescid-i Haram'da savaşmadıkça siz onlarla orada savaşmayın! Fakat onlar sizinle (orada) savaşırlarsa onları öldürün!"

Kıraat imamlarınca hem sülâsî 1. bâbtan hem de müfâale bâbından okunan bu fiiller, Abdullah b. Mesûd'un kıraatinde sülâsî 1. bâbtan okunmuştur. Ferrâ, sülâsî kıraate (قدْ قُتِلَ بَنو فلانٍ، إذا قُتلَ منهم الواحدُ :فإنْ بَدَءُوكم بالقَتلِ فاقتُلوهم، والعرب تقول :والمعنى ها هنا): *"Burada anlam şöyledir: Eğer onlar önce sizi öldürmeye başlamışlarsa onları öldürün! Araplar, bir kabileden bir kişi bile öldürülmüş olsa, 'Falanca oğulları öldürüldü.' derler."* diyerek açıklama getirir ve her iki kıraatin de güzel olduğunu söyler.[277] Buna göre anlam: *"Onlar Mescid-i Haram'da sizden birini öldürmedikçe siz de onlarla orada savaşmayın! Fakat onlar (orada) sizden birini öldürürlerse siz de onları öldürün!"*

(وَمِنَ النَّاسِ مَن يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللّهَ عَلَى مَا فِي قَلْبِهِ وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ) :2/204

[275] Ferrâ, I, 71.
[276] Ferrâ, I, 76.
[277] Ferrâ, I, 85.

"İnsanlardan öylesi vardır ki dünya hayatına dair sözleri senin hoşuna gider. Ve Allah'ı da kalbinde olana şâhit tutar. Halbuki o en amansız düşmandır."

(فَإِن لَّمْ تَفْعَلُواْ فَأْذَنُواْ بِحَرْبٍ مِّنَ اللّهِ وَرَسُولِهِ) :2/279

"Eğer bunu yapmazsanız, Allah ve Elçisi tarafından (size) savaş açılmış olduğunu bilin!"

Fiiller, hem sülâsî 4. bâbtan (يَشْهَدُ، فَأْذَنُواْ) hem de if'âl bâbından (يُشْهِدُ، فَآذِنُواْ) okunmuştur.[278] Anlamlar aynıdır.

(وَلاَ تَنكِحُواْ الْمُشْرِكَاتِ حَتَّى يُؤْمِنَّ) :2/221

"İman etmedikleri sürece müşrik kadınlarla evlenmeyin!"

Kıraat imamlarının tamamı, fiili (لاَ تَزَوَّجُوهُنّ): *"Onlarla evlenmeyin!"* anlamında, sülâsî 2. bâbtan (لاَ تَنْكِحُواْ) okumuşlardır. Fakat Ferrâ'ya göre bu fiil, (لاَ تُزَوِّجُوهُنّ الْمُسْلِمِينَ): *"Onları müslüman erkeklerle evlendirmeyin!"* anlamında, if'âl bâbından (لاَ تُنْكِحُواْ) da okunmuş olsaydı, bu da doğru olurdu.[279]

(فَاعْتَزِلُواْ النِّسَاء فِي الْمَحِيضِ وَلاَ تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّىَ يَطْهُرْنَ) :2/222

"Hayız esnasında kadınlardan uzak durun ve temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın!"

Bu fiil, hem (ينقطع عنهنّ الدم): *"Hayız kanları kesilinceye kadar..."* anlamında, sülâsî 5. bâbtan (يَطهُرْنَ) hem de (يغتسلنَ بالماء): *"Suyla yıkanıp gusül abdesti alana kadar..."* anlamında, tefe'ul bâbından (يَطَّهَّرن) okunmuştur. Bu son şeklin aslı (يـتَطَهَّرن)'dir ve

[278] Ferrâ, I, 89, 136.
[279] Ferrâ, I, 104.

Abdullah b. Mesûd'un kıraati bu asıl şekil üzeredir. Ferrâ, (وهُوَ أَحَبُّ الوَجْهَيْنِ إلَيْنا). *"İki vecihten, bize göre en güzel olanı budur."* diyerek (يَطَّهَّرن) şeklindeki kıraati tercih etmektedir.[280]

(وَلاَ يَحِلُّ لَكُمْ أَن تَأْخُذُواْ مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا إِلاَّ أَن يَخَافَا أَلاَّ يُقِيمَا حُدُودَ اللّهِ) :2/229

"Onlara verdiğiniz hiçbir şeyi (boşanma esnasında) geri almanız size helal değildir. Ancak eşlerin, Allah'ın (çizdiği) sınırlara riayet edemeyeceklerinden endişe etmeleri durumu başkadır."

Çoğunluğun malûm çatıda okuduğu bu fiili, bazı kıraat imamları meçhûl çatıda (يُخافا) okumuşlardır: *"Ancak eşlerin, Allah'ın (çizdiği) sınırlara riayet edemeyeceklerinden endişe edilmesi durumu başkadır."* Abdullah b. Mesûd ise fiili, çoğul ve muhâtap sîgasıyla (أن تــَخافوا) okumayı yeğlemiştir: *"Ancak eşlerin, Allah'ın (çizdiği) sınırlara riayet edemeyeceklerinden endişe etmeniz durumu başkadır."*[281]

(إِذْ قَالُواْ لِنَبِيٍّ لَّهُمُ ابْعَثْ لَنَا مَلِكًا نُّقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللّهِ) :2/246

"Vaktiyle onlar bir peygamberlerine: 'Bize bir hükümdar tayin et de Allah yolunda savaşalım!' demişlerdi."

Fiil, kıraat imamları tarafından I. çoğul şahıs kipiyle okunmuştur. Buna göre bu fiil ancak öncesindeki emrin cevabı olarak meczûm olabilir. Ancak fiil, III. tekil şahıs kipiyle (يقاتل) okunacak olursa hem emrin cevabı olarak meczûm (يُقَاتِلْ) hem de öncesindeki nekra kelimenin sıfatı olarak merfû (يُقَاتِلُ) yapılabilir.[282] Meczûm vecihte anlam; *"Bize bir hükümdar tayin et de Allah yolunda savaşsın!"* şeklinde, merfû vecihte ise, *"Bize Allah yolunda savaşacak bir hükümdar tayin et!"* şeklinde olmaktadır.

[280] Ferrâ, I, 104.
[281] Ferrâ, I, 105.
[282] Ferrâ, I, 113.

(فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ) :2/259

"(Durum) kendisi için açık bir şekilde ortaya çıkınca, 'Artık Allah'ın her şeye kâdir olduğunu biliyorum.' dedi."

Çoğunluğun kıraatine göre fiil, I. tekil şahıs sîgasıyla ve merfû olarak okunmuştur. Fakat İbn Abbâs, Übey b. Ka'b ve Abdullah b. Mesûd gibi sahâbîler ve bazı kıraat imamları fiili emir sîgasıyla, meczûm olarak okumuşlardır: (اعْلَمْ): *"(Allah şöyle) dedi: 'Bil ki Allah her şeye kâdirdir.'"* Übey b. Ka'b ve Abdullah b. Mesûd'un kıraatlerinde (قَالَ) fiili de meçhûl sîgayla okunmuştur: (قِيلَ لَهُ اعْلَمْ): *"Ona şöyle denildi: 'Bil ki Allah her şeye kâdirdir.'"* İbn Abbâs, meczûm okumasının gerekçesi olarak; *"Bu adam İbrâhîm (a.s.)'den daha mı hayırlı, anlama kabiliyeti O'ndan daha mı fazla! İbrâhim (a.s.)'e* (وَاعْلَمْ أَنَّ اللّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ) *denilmişti."*[283] Ferrâ, çoğunluğun kıraati olan merfû kıraatin güzel bir vecih olduğunu, çünkü adamın Allah'ın kudretini gördükten sonra *"Artık biliyorum."* demesinin anlaşılabilir durum olduğunu söyler. *"Ancak diğer vecih de açık ve anlaşılır (beyyin) bir vecihtir."* der.[284]

(قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِّنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ) :2/260

"(Allah) şöyle buyurdu: 'Dört tane kuş al ve bunları kendine alıştır!'"

Kıraat imamlarının çoğunluğu fiili, 1. bâbtaki (صَارَ يَصُورُ صَوْراً): *"Kendine meylettirdi, yöneltti, yaklaştırdı, alıştırdı."* kökünden, (ص) harfini dammeleyerek okumuşlardır. Fakat Abdullah b. Mesûd'un kıraatini benimseyenler fiili, 2. bâbtaki (صَارَ يَصِيرُ صَيْراً) kökünden, (ص) harfini kesralayarak okumuşlardır. Dammeli okuyuş, yaygın olan kullanıma dayanır. Kesralı okuyuş ise Hüzeyl ve Süleym kabilelerinin lehçelerini

[283] Bakara (2), 260. âyette Hz. İbrahim'e *"Bil ki Allah aziz ve hakîmdir."* deniliyor. Dolayısıyla İbn Abbas'a göre 259. âyette mezkur kişiye de *"Bil ki.."* denilmesi gerekirdi.
[284] Ferrâ, I, 126.

yansıtır. Fiile (فَصِّرْهُنَّ): *"Onları parça parça et!"* ve (وَجِّهْهُنَّ): *"Onları kendine yönelt, alıştır!"* şekillerinde iki anlam verildiğini, fakat (فَصِّرْهُنَّ) anlamının bu fiilin kıraatlerdeki iki vechinde de bulunmadığını söyler. Eğer anlam (فَصِّرْهُنَّ) şeklinde ise Ferrâ'ya göre, bu fiilde kalb-i mekânî olmuş olabilir. Fiilin aslı (صَرَى يَصْرِي صَرْياً) şeklindedir, daha sonra (صَارَ يَصِيرُ صَيْراً) şekline dönüşmüştür.[285]

[285] Ferrâ, I, 126.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Kıraatlerin kabul şartlarından biri de, bir vecihle de olsa Arap dilinin kaidelerine uygun düşmektir. Bu şartı taşımayan kıraatler makbûl bir kıraat sayılmamış, şâz olarak nitelenmiştir.

İşte bunun için kıraatler, her zaman Arap dili ile iç içe olmuştur. Meşhur kıraat imamlarından çoğunun dille de yakın alakasının olması, hatta bazılarının dilde bir otorite olması tesadüf değildir. Meselâ, meşhûr yedi kıraat âliminden biri olan Ali b. Hamza el-Kisâî, Arapça'daki yetkinliğiyle bilinmektedir. Hatta o, kıraat imamı olmasının yanı sıra Kûfe Dil Mektebi'nin de kurucu imamı olarak kabul edilmektedir.

Kıraatler dille, gramer kurallarıyla, Arapların isti'mâliyle yakından alakalı bir olgu olduğu için erken dönemlerden itibaren kıraatlerin gramerle ilgili olan yönleri Müslüman âlimlerce ele alınmıştır. Kıraatleri bu açıdan değerlendirmeye tabi tutan âlimlerden biri de Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/823)'dır.

Ferrâ, *Tefsîru Müşkili İ'râbi'l-Kur'ân ve Meânîhi* adını verdiği derslerinde, Kur'ân'daki, dil ve gramer açısından kavranması güç olabilecek (müşkil) âyetleri tek tek ele almış, bunu yaparken Kûfe nahiv mektebinin temel görüşlerini de kendine özgü nahiv terminolojisiyle ortaya koymuştur. Öğrencileri tarafından not tutularak daha sonra Meânî'l-Kur'ân adıyla kitaplaştırılan bu derslerinde Ferrâ, kıraatlere sıkça temas etmiştir. Kıraat imamı olan bir hocanın talebesi olan Ferrâ'nın kıraatler konusunda çok geniş bir malûmâta sahip olduğu *Meânî'l-Kur'ân*'a bakıldığında hemen farkedilmektedir.

Ferrâ'nın, kıraatleri gramer açısından değerlendirirken yaptığı işi genel olarak ikiye ayırabiliriz: Birincisi: Ferrâ, ele aldığı kıraatlerin gramatik izahını yapmaktadır. Mevzu bahis olan kıraatin Arap dili ve grameri içerisinde bir yeri var mıdır, varsa neresidir, sorusunun cevabını vermeye çalışmaktadır. İkincisi: Ferrâ, kıraatleri ele alırken, kendisindeki güçlü dil melekesine de dayanarak, Arap dili ve gramerine

uygunluk açısından yeni, orijinal kıraat vecihleri önermektedir. Ferrâ, bunu yaparken salt Arap dili ve gramerine uygunluğu esas almaktadır. *Meânî'l-Kur'ân*'ın pek çok yerinde *"Bir kârî de böyle okumuş olsaydı, bu da bir kıraat vechi olurdu / bu da doğru olurdu."* ifadelerine rastlamak mümkündür. Ferrâ, kıraatlere değindiği hemen her yerde bu tür gramatik *"açılımlar"* yapmayı ihmal etmemiştir. Mesela, Ferrâ'ya göre, Ahzâb (33) Sûresi 40. âyet (مَّا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِن رِجَالِكُمْ وَلَكِن رَسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ)'teki[286] (رَسُولَ) kelimesi, öncesindeki (أَبَا) kelimesine atfedilmeyip, (وَلَكِنْ هُوَ رَسُولُ اللهِ) şeklindeki bir takdirle, haber yapılarak merfû da okunabilir.[287] Yine ona göre, Sâffât (37) Sûresi 6. âyet (إِنَّا زَيَّنَّا السَّمَاء الدُّنْيَا بِزِينَةٍ الْكَوَاكِبِ)'teki[288] (الْكَوَاكِبِ) kelimesi, muzâfun ileyh (بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ)[289] ve bedel (بِزِينَةٍ الْكَوَاكِبِ) kıraat vecihlerinin yanı sıra (بِتَزْيِـــيـــنَا الكَواكِبَ) şeklinde bir takdirle mef'ûl olarak mansûb (بِزِينَةٍ الْكَوَاكِبَ)[290] ve (بِتَزْيِـــيـــنِهَا الكَواكِبُ) şeklindeki[291] bir başka takdirle fâil olarak merfû (بِزِينَةٍ الْكَوَاكِبُ)[292] da okunabilir.[293] **Tabi o, bu yeni okuyuş tekliflerinin sadece Arapça açısından câiz olduğunun da altını çizmekte, bunların namazda okunmayacağını, çünkü kıraatin bir ayağının da sahih bir senetle Hz. Peygamber (s)'e dayanmak olduğunu özellikle ifade etmektedir.**

Araştırmamızda tesbit edebildiğimize göre Ferrâ, yukarıda bahsettiğimiz gramatik izahlarını ve açılımlarını / tekliflerini yaparken şöyle bir metod izlemektedir:

---

[286] *"Muhammed, sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değildir. Fakat o, Allah'ın Elçisi ve Peygamberlerin sonuncusudur."*
[287] Ferrâ, I, 124 ve 312.
[288] *"Gerçekten biz, dünya semasını, bir süsle; yıldızlarla süsledik."*
[289] *"Gerçekten biz, dünya semasını, yıldızların güzelliğiyle süsledik."*
[290] *"Gerçekten biz, dünya semasını, yıldızları süslemek suretiyle süsledik."*
[291] (زَيَّنَّاها بِتَزْيِـــينِها الكَواكِبُ، تَجْعَلُ الكَواكِبَ هِيَ الَّتِي زَيَّنَتْ السَّماءَ :وَلَوْ رَفَعْتَ تُريد)
[292] *"Gerçekten biz, dünya semasını, yıldızların onu süslemesi suretiyle süsledik."*
[293] Ferrâ, II, 266.

a) Lehçelere Dayanma: Mesela buna örnek olarak Taha (20) 63. âyeti (قَالُوا إِنْ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ يُرِيدَانِ أَن يُخْرِجَاكُم مِّنْ أَرْضِكُم بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثْلَى)[294] verebiliriz. Bu âyette üç farklı kıraat vechi zikreden Ferrâ'nın tercih ettiği vecih, (إنَّ هَذَانِ) şeklindeki vecihtir.[295] Ferrâ, bu vecihte müsennâ olan ism-i işâretin Benî'l-Hâris b. Ka'b lehçesine göre vârid olduğunu ifade eder. Zira bu kabilenin lehçesinde müsennâ; ref', nasb ve cer konumlarının üçünde de 'elif'le i'râb edilmektedir. Ferrâ, bu kabilenin bir mensubundan işttiği şu beyti istişhâd için zikreder: (فأطرق إطراق الشجاع ولو يرى مساغاً لناباه الشجاع لصمّما)[296] Ferrâ, bu şiiri dinlediği adamdan şu sözü de nakleder: (هذا خط يدا أخي بعينه)[297].[298]

b) Şiirle İstişhâda Başvurma: Yukarıdaki misalde Ferrâ'nın şiirle istişhada başvurduğunu da görmekteyiz.

c) İsti'mâle Dayanma: Ferrâ, Bakara (2) Sûresi 61. âyet (قَالَ أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَى بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ)'teki[299] (أَدْنَى) kelimesinin bazı kıraat imamlarınca 'hemze'li olarak (أَدْنَأُ) okunmasını reddetmiş, çünkü Araplardan böyle bir kullanım duymadığını, aksine onların bu kelimeyi 'hemze'siz olarak kullandıklarını söylemiştir.[300]

d) Âyetle İstişhâda Başvurma: Ferrâ, Bakara (2) Sûresi 7. âyet (وعلى أبصارهم غشاوة)'teki[301] altı çizili kelimenin muahhar mübteda yapılarak merfû okunmasının yanısıra gizli bir (جعل) fiili ile mef'ûl yapılarak nasbedilmesinin de mümkün olduğunu

---

[294] *"Dediler ki: 'Hiç şüphe yok ki bu ikisi, sihirleriyle sizi yurdunuzdan çıkarmak ve sizin ideal hayat tarzınızı ortadan kaldırmak isteyen iki sihirbazdır.'"*

[295] Diğer vecihler; Ebû Amr'ın kıraati olan (إنَّ هَذَيْنِ) şeklindeki vecihle Hafs b. Süleyman'ın kıraati olan (إنْ هَذَانِ) şeklindeki vecihlerdir. Ferrâ'nın tercihi, cumhurun kıraatidir.

[296] *"Yılan gibi başını eğdi. Şayet yılan, zehirli dişlerini geçirebileceği bir yer bulsaydı kesinlikle geçirirdi."*

[297] *"Bu, benim kardeşimin el yazısının ta kendisidir."*

[298] Ferrâ, II, 100.

[299] *"Daha iyi olanı daha düşük olanla mı değiştirmek istiyorsunuz?"*

[300] Ferrâ, I, 40.

[301] *"Gözlerinin üzerinde de bir örtü vardır."*

düşünmektedir. Ferrâ, buna Câsiye (45) Sûresi 23. âyeti (وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ وَخَتَمَ عَلَى سَمْعِهِ وَقَلْبِهِ وَجَعَلَ عَلَى بَصَرِهِ غِشَاوَةً)[302] delil getirir.[303]

e) Meşhûr Sahâbî Kıraatlerine Dayanma: Bakara (2) Sûresi 210. âyet (هل ينظرون إلا أن يأتيهم اللهُ في ظللٍ من الغَمام والملئكة وقضي الأمر)'teki[304] (الملئكة) kelimesi, Ebû Cafer el-Medenî tarafından (ظلل) kelimesine atfedilerek mecrûr okunmuştur. Ferrâ, Abdullah b. Mesûd'un (هل ينظرون إلا أن يأتيهم اللهُ والملئكةُ في ظلل من الغمام) şeklindeki kıraatini delil göstererek bu kelimenin (اللهُ) lafzına atfen (merdûd) merfû okunmasını daha uygun (ecved) bulduğunu söylemiştir.[305]

g) Manaya Başvurma: Ferrâ, Bakara (2) Sûresi 196. âyetindeki (وأتِموا الحج والعمرةَ لله)[306] altı çizili kelimenin, öncesine atfedilmeyip mübteda olarak merfû da okunabileceğini söyler: (والعمرةُ لله).[307] Ferrâ'ya göre bunun gerekçesi de şudur: Umre yapan kişi Beyt'i tavâf edip Safâ ile Merve arasında sa'yini yaptıktan sonra umresi tamamdır. Hacda ise kişi Arafât'ta vakfe ve diğer bütün hac menâsikini tamamlamak durumundadır. Dolayısıyla hac için "tamamlayın" emri yerindedir ama bu umre için söz konusu olmayabilir.[308]

h) Gramer Kurallarına Atıfta Bulunma: Şuarâ (26) Sûresi 210. âyet (وَمَا تَنَزَّلَتْ بِهِ الشَّيَاطِينُ)'teki[309] (الشياطين) kelimesi, bütün kıraat imamları tarafından (الشيطان)

---

[302] *"Heva hevesini ilah edinen ve Allah'ın bir bilgiye göre saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünün üzerine de bir perde çektiği kimseyi gördün mü?"*
[303] Ferrâ, I, 22.
[304] *"Onlar ille de Allah'ın ve meleklerin bulut katmanları içerisinden kendilerine gelmelerini mi bekliyorlar?! (Böyle bir durumda) işleri çoktan bitirilmiş olur."*
[305] Ferrâ, I, 90.
[306] *"Haccı ve umreyi Allah için tamamlayın!"*
[307] *"Haccı tamamlayın! Umre de Allah için (yapılır)."*
[308] Ferrâ, I, 85.
[309] *"Onu şeytanlar indirmedi."*

kelimesinin çoğulu olarak, (الشَّيَاطِينُ) şeklinde okunmuşken Hasan Basrî, kelimeyi cem-i müzekker sâlime benzeterek, (الشَّيَاطُونَ) şeklinde okumuştur. Ferrâ, (وكأنه مِن غــَلطِ الشيخ، ظنّ أنه بِمَنــزِلة المسلمين والمسلمون.)[310] diyerek, bu kıraati gramer kurallarına uymayan, hatalı ve vehimli bir okuyuş olarak değerlendirir.[311]

ı) Arapların Örf ve Âdetlerine Atıfta Bulunma: Bakara (2) Sûresi 133 âyet (قَالُواْ نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَإِلَهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَقَ إِلَهًا وَاحِدًا)'teki[312] (آبَائِكَ) kelimesi, kıraat imamları tarafından çoğul sîgasıyla okunmuştur. Fakat kelimeyi tekil olarak (أبيك) okuyanlar da vardır. Ferrâ, tekil okuyanların, amcanın babalar içinde sayılmasını doğru bulmadığı için böyle yapmış olabileceğini, halbuki Arapların amcaları babalarla, annenin ailesini de dayılarla bir tuttuklarını ifade eder: (والعرب تجعل الأعمام كالآباء، وأهل الأم كالأخوال).[313]

Gramerin mantığını kavramaya yardımcı olması ve gramer melekesi kazandırması açısından, Ferrâ'nın bu çalışmalarından, ileri derecede gramer öğretiminde yararlanılabileceği kanaatindeyiz.

[310] *"Öyle görünüyor ki bu üstadın bir hatasıdır. O, bu kelimenin cem-i müzekker sâlim olduğunu sanmış."*
[311] Ferrâ, II, 10 ve 180.
[312] *"Dediler ki: 'Senin ilahın ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak'ın ilahı olan tek ilaha kulluk edeceğiz.'"*
[313] Ferrâ, I, 63.

KAYNAKÇA

Kitaplar:

Abdülhamîd, Muhammed Muhyiddîn. **et-Tuhfetü's-Seniyye bi-Şerhi'l-Mukaddimeti'l-Âcurrûmiyye.** Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2002.

el-Amrîtî, Şerefüddîn. **ed-Dürretü'l-Behiyye fî Nazmi'l-Âcurrûmiyye** ("Mecmûatü Manzûmâti Ümmehâti'l-Ulûm" adlı eserin içinde.) 1. Baskı. Dımaşk: Mektebetü Dâri'l-Beyrûtî, 2001.

Arslan, Ahmet Turan. **İmam Birgivî Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri**. İstanbul: Seha Neşriyat, 1992.

Bakırcı, Selami ve Kenan Demirayak. **Arap Dili Grameri Tarihi.** Erzurum: Atatürk Üniv. Fen Edebiyat Fak. Yayınları, 2001.

Birışık, Abdülhamit. **Kıraat İlmi ve Tarihi**. İstanbul: Yüce Matbaacılık, 2004.

_____. "Kıraat". **DİA**. İstanbul: TDV Yayınları, 2002. c. 25. s. 426-433.

Birgivî, Muhammed. **İzhâru'l-Esrâr**. (Hazırlayanlar: Nevzat H. Yanık, M. Sadi Çöğenli) 1. Baskı, Erzurum: Kültür Ve Eğitim Vakfı Yayınevi, 1998.

Buhârî. **Sahîh**. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Çetin, Nihad Mazlum. "Nahiv". **İslam Ansiklopedisi**. MEB. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964.

Dayf, Şevki. **el-Medârisü'n-Nahviyye**. 8. Basım. Kahire: Dâru'l-maarif.

Demirayak, Kenan ve M. Sadi Çöğenli. **Arap Edebiyatında Kaynaklar.** 2. Baskı. Erzurum: Atatürk Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Yayınları, 1995.

Ebû Amr ed-Dânî. **Câmiu'l-Beyân fî'l-Kırââti's-Seb'ı'l-Meşhûra**. 1. Baskı. Ankara: TDV Yayınevi, 1999.

el-Efğânî, Saîd. **Min Târîhi'n-Nahv**. 2. Basım. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978.

Erdoğan, Mehmet. **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**. 3. Baskı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010.

el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed Yakûb. **el-Kâmûsu'l-Muhît**. 7. Baskı. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2003.

Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd. **Meânî'l-Kur'ân** (nşr. M. Alî en-Neccâr – Ahmed Yûsuf Necâtî). Beyrût, 1983

Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd. **Meânî'l-Kur'ân**. (nşr. İbrahim Şemsüddin) Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, 2002.

el-Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali. **el-Misbâhu'l-Münîr**. Beyrût: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 2001.

Gümüş, Sadreddin. **Seyyid Şerif Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri**. İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1984.

el-Hamevî, Yâkût. **Mucemu'l-Üdebâ**. 1. Baskı. Beyrût: Müessesetü'l-Maârif, 1999.

Hârûf, Muhammed Fehd. **el-Müyesser fi'l-Kırââti'l-Erbaa Aşrate**. 3. Basım. Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2001.

İbn Abdülber. **el-İstîâb fî Marifeti'l-Ashâb**. 1. Baskı. Ammân: Dâru'l-A'lâm, 2002.

İbn Akîl, Bahâüddîn Abdullah. **Şerhu'bni Akîl ale Elfiyyeti'bni Mâlik**. 2. Baskı. Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003.

İbnü'l-Cezerî. **en-Neşr fî'l-Kırââti'l-Aşr**. 1. Baskı. Dımaşk: Matbaatü't-Tevfîk, h. 1345.

İbnü'l-Esîr. **Üsdü'l-Ğâbe fî Marifeti's-Sahâbe**. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye.

İbn Hacer. **el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe** (el-Mektebetü'ş-Şâmile içerisinde).

İbn Hallikân. **Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân**. Dâru Sâdır: Beyrût, 1977.

İbn Hişâm. **Sebîlü'l-Hüdâ alâ Şerhi Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadê**. 1. Baskı. Dımaşk: Mektebetü Dâri'l-Fecr, 2001. (Kitabın başındaki Abdulkâdir el-Kassâb'a ait *"Risâletün Fî Medhi'n-Nahv"* içinde.)

İbnü'l-Imâd. **Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb**. 1. Baskı. Dâru İbn Kesîr: Dımaşk-Beyrût, 1988.

İbn Manzûr. **Lisânu'l-Arab.** Beyrut: Dâru Beyrut-Dâru Sâdır, 1956.

İbnü'n-Nedîm. **el-Fihrist** (el-Mektebetü'ş-Şâmile içerisinde).

Karaçam, İsmail. **Kıraat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri ve Mütevâtir Kıraatlerin Yorum Farklılıklarına Etkisi**. İstanbul: Marmara Üniv. İlah. Fak. Yayınları, Nu: 128, 1996.

Kehâle, Ömer Rıza. **Mu'cemü'l-Müellifîn**. Müessesetü'r-Risâle: Beyrût, 1993.

Kılıç, Hulusi. "Basriyyûn". **DİA**. Ankara: TDV Yayınları, 1995. Cilt: VI.

_____. "Kûfiyyûn". **DİA**. Ankara: TDV Yayınları, 1995. Cilt: XXVI.

Mahmûd, Mahmûd Hüseynî. **el-Medresetü'l-Bağdâdiyye fî Târîhi'n-Nahvi'l-Arabî**. 1. Basım. Beyrut: Müessetü'r-Risâle. Dâru Ammâr, 1986.

el-Mahzûmî, Mehdî. **Medresetü'l-Kûfe ve Menhecühê fî Dirâseti'l-Lüğati ve'n-Nahv**. 3. Baskı. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1989.

_____. **ed-Dersü'n-Nahviyyü fî Bağdâd**. 2. Basım. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1987.

Parlak, Nizamettin. **Endülüs Dil Mektebi**. Marmara Üniv. Sosyal Bil. Enst. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, 1998.

er-Râfiî, Mustafa Sâdık. **Târîhu Âdâbi'l-Arab**. 1. Basım. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, 2000.

es-Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân. **Lübbü'l-Lübâb fî Tahrîri'l-Ensâb**. Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye: Beyrût, 1991.

Tüccar, Zülfikar. **Al-Farrâ, Hayatı, Eserleri ve Arap Dili ve Edebiyatındaki Mevkii**. (Doktora Tezi) İstanbul, 1987.

_____. Ferrâ. **DİA**. Ankara: TDV Yayınları, 1995, c. 12.

ez-Zebîdî, Murtazâ. **Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1994.

ez-Zeyyât, Ahmet Hasan. **Târîhu'l-Edebi'l-Arabî**. 7. Basım. Beyrut: Dâru'l-Marife, 2002.

ez-Zübeydî, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan. **Tabakâtü'n-Nahviyyîn ve'l-Lüğaviyyîn**. Kâhire, h. 1119.

Süreli Yayınlar:

Altundağ, Mustafa. "Sahîh Kıraatlerin Arap Lehçeleriyle İlişkisi Üzerine". **M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dersgisi**. sa. 20. s. 23-48, 2001.

Bulut, Ali. "el-Ferrâ'nın Meânî'l-Kurân'ında Kullandığı Kûfe Dil Okuluna Ait Terimler". **Ondokuz Mayıs İlahiyat Fakültesi Dergisi**. sa. 14 -15. s. 323-337, 2003.

_____ "Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci". **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**. c. 8. sa. 2. s. 90 - 104, Nisan / Mayıs / Haziran 2008.

Durmuş, İsmail. “Arap Dili ve Lehçeleri Açısından Kıraatler”. **Kuran ve Tefsir Araştırmaları**. İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı. Ensar Neşriyat. s. 437-450, 2002.

Gündüzöz, Soner. “Nahiv ve Sarf İlimlerinin Doğuşu Üzerine”. **Ondokuz Mayıs Üniv. İlah. Fak. Dergisi**. sa. 9. s. 283 - 300, 1997.

Ergin, Cevat. “Basra ve Kûfe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Nahiv Terimleri”. **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**. c. 5. sa. 1. s. 39 - 65. Diyarbakır, 2003.

Koçak, İnci. “Basra ve Kûfe Mektepleri”. **Doğu Dilleri Mecmuası**. c. 2. Sa. 4. s. 143-155, 1981.